नं. ५३२८

सांख्य सूत्र वृत्ति:
तै. लिङ्ग्यम्

पत्र सं. २०   सं.

विषय: सांख्य शास्त्र

सांख्यसूत्रवृत्तिः जैलिंगदेशालिप्याम्

४३२८

शांद्वासत्ववृत्तिं २५

౧

శ్రీరామాయ నమః దృష్ట్వా నిరుద్ధవృత్తిం ఖద్యోతసాంఖ్యయోగసిద్ధాంతం। విరమయతి వృత్తిః సారం వేదాంతార్థ్యాదిమర్శపాదేవః ॥ అథ ఖగదుష్టిద్వేష్టృ గమహామునిః
కపిలః ఫలసౌందర్యఖ్యానస్య ఫలేభ్యాద్వారం సాధనప్రవృత్తేః కారణత్వం పర్యఫలసౌందర్యమాహ ॥ అథ త్రివిధదుఃఖాత్యంతనివృత్తిరత్యంతపురుషార్థః ॥
॥౧॥ అథ శబ్దమంగలార్థః త్రివిధస్య దుఃఖస్యాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికరూపస్యాత్యంతనివృత్తిః పునరదుఃఖభూతయానువృత్తివిశిష్టా నివృత్తిరత్యం
తపురుషార్థః ధర్మార్థకామమోక్షేషు చతుర్షు పురుషార్థేషు మధ్యే శ్రేష్ఠః పురుషార్థ ఇత్యర్థః త్రయాణాం దుఃఖానాం మోక్షసూత్రే నివృత్తిరూపస్యోక్తత్వా
దితి భావః తత్రాధ్యాత్మికం ద్వివిధం శారీరం మానసం చ శారీరం వాతపిత్తశ్లేష్మవైషమ్యనిమిత్తం మానసం కామక్రోధలోభమోహేర్ష్యావిషయవిశేషాదర్శన
నిబంధనం సర్వం చైతదాంతరోపాయసాధ్యత్వాదాధ్యాత్మికం దుఃఖం బాహ్యోపాయసాధ్యం ద్వివిధం ఆధిభౌతికం మనుష్యపశుమృగసరీసృపస్థావరాదినిమిత్తం ఆధిదైవికం గ్రహాదినిమిత్తం ద్వివిధమిదం బాహ్య
మిత్యాదివత్ తేన త్రివిధస్యాత్యంతనివృత్తిరత్యంతపురుషార్థః యథా సర్వపురుషాణాం చాత్యంతనివృత్తిరూపతత్త్వజ్ఞానమోక్షసాధనప్రవృత్తేః కారణం తథా హేతుః శారీరదుఃఖ
నివర్తకానాం ఔషధాదీనాం మానసదుఃఖనివర్తకానాం వరస్త్రీముఖ్యాన్నాదీనాం ఆధిభౌతికదుఃఖనివర్తకానాం నీతిశాస్త్రపరిష్కృతనిరత్యయస్థానాద్యుపాయానా
దీనాం ఆధిదైవికదుఃఖనివర్తకానాం మణిమంత్రమహౌషధాదీనాం సుకరాణాం సత్త్వేన దుఃఖనివృత్తి పరంపరా యా సా సాంఖ్యతత్త్వజ్ఞానే తేషు ప్రశస్తప్రవృత్తేర్దుర్లభ

నవివృత

3 ఛ

ష్టత్వేన సర్వదుఃఖాస్పదరూపత్వేనోత్ప్రేక్షాత్ । అత్యల్పాభావప్రారంభకత్వాత్ ఇతి సంక్షేపః । షట్స్వపి తద్విధానత్వప్రబుద్ధానామేవ యతితవ్యం ॥ ౨౪ ననుమోక్ష ఇత్యపి

స్యాత్ బంధాదిపూర్వకత్వే సతి బంధః కిం స్వాభావికః ఉతాగంతుకః । ఆద్యే నాంశకాయోగః । అంత్యే తస్య తత ఏవ నంక్ష్యతీతి కిం తత్ప్రబుద్ధానేనేత్యత ఆహ ॥ అవిద్యా

షట్కాత్మకో మోక్షః ॥ ౬ ॥ బంధస్య స్వాభావికత్వాగంతుకత్వయోర్మోక్షస్యోపాదేయత్వే అనిత్యత్వం । శుద్ధా బంధః స్యాద్విపత్తిః శుద్ధాస్య మోక్షస్య తద్భావయుం

వక్తుం తత్ర మనిత్యత్వం ॥ ౬ ॥ అథ బంధమోక్షయోరుపపత్త్యర్థం ఆదావారాద్ధాభావికత్వే బంధస్య దుఃఖనాశో న స్యాత్ ॥ నహి స్వాభావికస్య మోక్షసాధనోపదేశ

విధిః ॥ ౨౪ ॥ దుఃఖానాం నివృత్తేర్మోక్షత్వే స్వాభావికత్వే బంధోద్భవయోగః । స్వపురుషేన స్వాభావికః । తథా న సతి మోక్షాయ సాధనోపదేశస్య శ్రౌతత్వే

స్మార్త్తే వా విధిరనుష్ఠానం నశ్వరస్యోష్ణాదేః । స్వాభావికత్వే స్వాభావికాదోష్ణ్యాద్వహ్నేర్ముక్తిః శంకా భవతి స్వాభావికయాదర్శనాద్విధావపి స్వాభావికః । ఉ

క్తం చ శ్రుతేర్యథా । యత్త్రాది మునినాపి విశేషోక్తం స్వాభావికత్వే । స్వాభావికస్య నిత్యస్యాత్మనశ్చ న బుద్ధ్యాం తరశత్రైరపి అభివ్యక్తస్య నాశే కిమేతాదృశే

శ్రుతప్రమాణే । స్వాభావికస్యానపాయిత్వాదననుష్ఠానలక్షణమప్రామాణ్యం । ౨౫ ॥ అననుష్ఠానలక్షణమప్రామాణ్యం దోషాంతరమేవేతి భావః ॥ ౨౫ ॥ ననుప్రవృత్తిబలాదే

వానుష్ఠానం కిం నస్యాదత ఆహ ॥ నాశక్యోపదేశవిధిరుపదిష్టేప్యనుపదేశః ॥ ౨౬ ॥ అశక్యఫలాపాయోపదేశస్యానుష్ఠానం న సంభవతి యథాప

సాం

॥ ౨ ॥

శబ్దేనశాస్త్రప్రవృత్తేర్దుఃఖ… తరత్వాదేతత్తథాహ ॥ న దృష్టాత్తత్సిద్ధిర్నివృత్తేఽప్యనువృత్తిదర్శనాత్ ॥ ౨ ॥ దృష్టాదుక్తాద్ధనాదిరూపాత్ తత్సిద్ధిః
దుఃఖాత్యంతనివృత్తిసిద్ధిర్న భవతి కుతః నివృత్తే దుఃఖనివృత్తేరనంతరమితి శేషః అనువృత్తిదర్శనాద్దుఃఖస్య పునరుత్పత్తిదర్శనాదపి అయం భావః
సోపాయైరుపాయైర్దుఃఖానువృత్తిర్వినష్టాదుఃఖనివృత్తిర్భవతి తత్తదుపాయాత్ తద్దుఃఖ పునర్న జాయతే దుఃఖాంతరోత్పత్తిదర్శనాత్ తస్మాదసుకరత్వాదిత్యత్ర-
ఖ్యానమేషితవ్యమితి న సమాధానం శాస్త్రసాధ్యాదిభిర్దుఃఖనివృత్తిః తథాపి పునః పునః ప్రతీకారకరణే తుల్యాదుఃఖనివృత్తిరపి స్యాదితి శంక్యతే ॥ ప్రాత్య-
హికక్షుత్ప్రతీకారవత్తత్ప్రతీకారచేష్టనాత్పురుషార్థత్వం ॥ ౩ ॥ యథా దుఃఖమనువృత్తి తదాంతప్రతీకారత్వం తథా దుఃఖనివృత్తిః పురుషా-
ర్థః యథా యథా క్షుత్ప్రతీకారత్వం సుఖం భావయేద్వృత్తిః పురుషార్థత్వం నేతి సిద్ధాంతయతి ॥ సర్వాసంభవాత్సంభవేఽపి సత్తాసంభవాద్ధేయః
ప్రమాణకుశలైః ॥ ౪ ॥ న హి సర్వస్మిన్ దేశే సర్వేషు సర్వదా ద్వాదశయ ఉపాయం తత్సంభవే పి సత్త్వస్వైకాత్మ్యాదీనాం సత్తాసంభవాత్ న హి సామాన్యాదిభిరపి అవశ్యమాపధా
దీనాం దుఃఖం హేయం శ్రుతౌ బహుకారిణాం దుఃఖాపగమే మానసాదిస్పృశ్యసంభవత్వాత్ న సర్వథా దుఃఖోచ్ఛేదో మోక్షః తస్మాత్ ప్రమాణకుశలైర్వేదవిధిపు-
రుషార్థో నేయః యుక్త్యంతరమాహ ॥ ఉత్కర్షాదపి మోక్షస్య సర్వోత్కర్షశ్రుతేః ॥ ౫ ॥ న తు స్వైరుపాయైస్తత్తదుపాయాంతరేణ ఇత్యత్ర మోక్షస్యేతి

ధికత్వేనాప్యుపపత్తేరితి కథం కాలనిమిత్తకత్వమితి ॥ న దేశయోగతోఽప్యస్మాత్ ॥౧౩॥ అస్మాత్ పూర్వసూత్రోక్తాత్ కాలస్యేవ దేశస్యాపి సర్వపురుషసర్వకాలసాధా
రణ్యమిత్యర్థః ॥ నావస్థాతో దేహధర్మత్వాత్తస్యాః ॥౧౪॥ అవస్థా సంఘాతవిశేషరూపతా తతోఽపి న బంధః తస్యాః దేహధర్మత్వాత్ అన్యధర్మస్యాన్యబంధకత్వే
ముక్తస్యాపి బంధాపత్తేః ॥ నను పురుషస్యైవావస్థాస్త్వత ఆహ ॥ అసంగోఽయం పురుష ఇతి ॥౧౫॥ ఇతి శబ్దో హేతౌ పురుషస్యాసంగత్వాదిత్యర్థః ॥ న కర్మణాప్యత
ద్ధర్మత్వాదతిప్రసక్తేశ్చ ॥౧౬॥ న విహితనిషిద్ధకర్మణాపి పురుషస్య బంధః కర్మణామప్యధర్మత్వాత్ అచిత్తధర్మత్వాత్ అన్యధర్మేణాన్యస్య సాక్షాద్బంధకత్వస్వీకారే చ ముక్తస్యాపి బంధాపత్తి
రూపాతిప్రసంగాత్ ॥ నను దుఃఖయోగరూపబంధస్య కర్మసామానాధికరణ్యనియమో నాస్తి [illegible] ఏవాస్తు ఇత్యతః పురుషేపి బంధః కల్ప్యతామిత్యాశంక్యాహ ॥ విచిత్రభో
గానుపపత్తిరన్యధర్మత్వే ॥౧౭॥ దుఃఖయోగరూపబంధస్య పురుషేష్వావశ్యకత్వాదేవ దుఃఖభోక్తౄణాం ప్రత్యాత్మనియతవిచిత్రభోగానుపపత్తిరతః పురుషేపి దుఃఖయోగః స్వీకార్యః స
చ దుఃఖప్రతిబింబరూప ఏవ ప్రతిబింబశ్చ [illegible] అతిప్రసంగాచ్చేతస్యైవ బంధ ఇతి ముఖ్యతస్తు దుఃఖరూపబంధమాదాయ [illegible] సాంఖ్యే ప్రకృతినిమిత్త
కత్వం బంధస్యాశంకతే ॥ ప్రకృతినిబంధనాచ్చేన్న తస్యా అపి పారతంత్ర్యం ॥౧౮॥ ప్రకృతినిమిత్తాద్బంధో భవత్విత్యేవం చేన్న యతస్తస్యా అపి ప్రకృతేరపి పురుషసంయోగాత్ర్యవస్థామ్
సంయోగపారతంత్ర్యం తేన వినాపి బంధకత్వే ప్రలయాదావపి బంధప్రసంగాత్ ॥ నిబంధనాచ్చేదితి పాఠే ప్రకృతినిబంధనం వద్ధంతో [illegible] అథ య [illegible]

ద్విష్టే పి విధానానుపపత్తేర్నాయం సహజః సుఖదేశవత్ ఉపదేశం చ ప్రామాణ్యబాధితమర్థం వేదో విధత్తే యథా యతిహినాప్యయం తత్ స్వాభావిక న బాధావకాశం చ శేషాం ప్రా

ప్తశంకాం తే ॥ శుక్లపటవద్బీజవచ్చేత్ ॥౧౦॥ స్వాభావికస్యాపి నాశో దృశ్యతే యథా శుక్లపటస్య స్వాభావికం శౌక్ల్యం రాగేణ అపనీయతే యథా వా బీ

జస్య స్వాభావికం చాంకురశక్తిః రసి నెష్ఠితిపే ఉపసమాప్యతే ॥ శక్త్యుద్భవానుద్భవాభ్యాం నాశక్యోపదేశః ॥౧౧॥ ఉక్తదృష్టాంతయోరపి అశక్యోపదేశః స్వాభావికానా

మాయామాయాముపదేశో నాశం న భవతి మతః శక్త్యుద్భవానుద్భవాభ్యాం దృష్టాంతద్వయముష్ణతాయ దేశం విఖ్యాపయతి కారణ వాదేవం నను ఉపదేశాశక్యస్వాభావ్యం

మరక్తే శాపాయః రఖ కాంచిన్ని సామ్నే రౌప్యాని తం కల్పావినా రక్తపటస్య ప్రతిబంధః పునః శౌక్ల్యం సాధ్యం మరక్తే క్షాల విఖ్యాతాంచితి భావః నన్వేవం పురుషపిదు

శ్చక్తేతి బోధ్యం ఏవ మోక్షోస్తి సుఖం దుఃఖ ప్రాప్త్యంత నివృత్తేరేవ మోక్షరూప పురుషార్థ ఇత్యుక్తేః ఏవం బంధస్య స్వాభావికత్వం నిరాకృత్య నైమిత్తికత్వం

మపి నిరాకరిష్యతి నిమిత్తాని కాలాదీని నిరాకరోతి ॥౧౨॥ న కాలయోగతో వ్యాపినో నిత్యస్య సర్వసంబంధాత్ ॥౧౨॥ న కాలసంబంధ నిమిత్తకః పురుష

స్య బంధః వ్యాపినో నిత్యస్య కాలస్య సర్వైః పురుషైః సర్వకాలం సంబంధాత్ ముక్తస్య వ్యవస్థానుపపత్తేః నను కాలస్య నిమిత్తత్వే పి సహకారాంతరసం

భవాసంభవాభ్యాం వ్యవస్థా స్యాదితి చేత్ ఏవమన్యయ్యప్యం యోగే వక్ష్యమాణం బంధ ప్రత్యేవ సహకారి ఇతి కాలాపువాదః పూర్వోయుక్తః పురుషబంధవ్యవహారస్యోపా

౩ ప్రాం ౧౫ స్త్రోత్ర ౧ ॥ ౧

థహేంతుస్తుమిత్యేన్న బున్నావరణామన్త్ర ప్ప బుద్ధిధావాపన్న ప్రకృతిసంయోగవిశేషస్త్వ అత్ర సంయోగశబ్దార్థత్వాత్ యోగఖ్యాప్తే వాప్యపదే వేనేదం వ్యాఖ్యాతం తాత్ బుద్ధిపృష్ఠపం
త్రైవ పురుషేదుఃఖయోగాత్ప్రకృతైశ్వర్యాదీనాం మవస్థాంగమనకతావన్మేదకత్వేనాంతఃకరణం సంయోగేన్వైబూంత్వం నాస్త్యకమశీష్టం తేననసుష్టపాద్యద్ధావంభిప్రసంగః ప్రత్యుం బప్రభు
క్తివృత్తిర్వాపవావర్ధుం వృత్తప్రత్యం స్వారతవావేశ్వనాదిః తేనప్రసర్వమిథ్యావర్ష్వవఖ్యతివిక ॥ తస్మిప్పుప్రకృతిపురుషయోర్భుంయోగాం గికారశుపురుషస్యపరిణామసంయోగోత్ర స
త్త్వతమాంతాంం ప్రతోంత్రా వివేకేవ యోగశబ్దార్థః సతసుసంయోగశబ్దత్వాపాత్ పన్నతద్యోగాత్ పుచి వేకాదితి సూత్రోక్తవివేకస్య యోగహేతుతాయాం ఎవమాత్రకారే గావశ్యమా
గతాత్ తేం ఖవివేకాఖ్యావరూపస్య అవివేకస్యసంయోగరూపత్వే ప్రలయాదావపి ప్రకృతిపురుషసంయోగసంయోగస్యేవ తథైయోగాందర్శనత్రిః మిథ్యాజ్ఞానరూపస్యావివేకస్త్రే
సంయోగత్వేనత్ర ప్రాప్తుయః ప్రకృతిసంయోగస్యాజ్ఞానాదిహేతుత్వాదితి తస్యాదవివేకాంతిర కైవల్యే యోగస్యాప్యత్ర వ్యః సన సంయోగఏవాస్తేస్య మాంశకత్వాత్ సంయో
గస్యనపరిణామః సామాన్యగుణాతిరిక్తధర్మస్య త్వేవ పరిణామిత్వ వ్యవహారాత్ అన్యథామూలట ప్రకృతిసర్వగతత్వరూపవిభుత్వానుపపత్తేః నాపిసంయోగమాత్రం సంగాశ్రపరిణామ
హేంతుసంయోగస్యైవసంయోగశబ్దార్థత్వాత్పద్మపత్ర ప్రభుఖనపరిణాసంగతాంయాః పురుషసంగతాయాం దృష్టాంతస్యైనసంగశబ్దస్యైవమర్థత్వానోర్యాత్ తస్మాత్ ఫం
యోగవిశేషఏవాత్ర బంధాఖ్యాహేయహేతుతయా సూత్రకృదభిప్రేతఇతిగమ్యతఇత్యలం ॥ ఇదానీమన్యాఖ్యప్రతాన్ సంధహేం తూన్ని కారిష్ఠహేః ॥ తస్యేతి ॥ నావిద్యాయోస్సవస్తునా

క్తే తం బంధకారణం తస్మాదేవ సంయోగవిశేషం దర్శయతి ద్వయోర్బంధమోక్షయోః ప్రకృతిసంయోగాత్ తత్ర వైశిష్ట్యమిదం వివక్షితే సిద్ధాంతప్రసంగేన అంతరాల ఏవ అవధారయతి ॥ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్త

స్వభావస్య తద్యోగస్తద్యోగాదృతే ॥౧౯॥ తద్యోగాదృతే ప్రకృతిసంయోగం వినా తద్యోగః బంధసంబంధో న పురుషస్యేతి శేషః । బంధస్యౌపాధికత్వాల్లాఘవాయ ఏవ నైమిత్తికః యద్వా బం

ధః ప్రకృతిసంయోగః ఖల్వస్యౌపాధికరూపమగ్నిసంయోగ ఇవ ప్రకృతివియోగే స్వనువర్తనాత్ అతః ప్రకృతివియోగే బంధాభావాత్ ఔపాధిక ఏవ న తు స్వాభావికో నైమిత్తికో

వేతి విచారాంతరమస్యం ఏవం చ సంయోగనివృత్తిరేవ సాంఖ్యానాం బంధహానోపాయ ఇత్యుపపన్నం భవతి ॥ స్మృతిశ్చ ॥ యథా జ్వలద్గృహం క్లిష్టం గృహం వాపి ద్విరత్న తథా సదోషః ప్ర

కృతివిశిష్టోऽయం న శోభతి ఇతి ॥ నైశేషికాస్తు అపారమార్థికేయం దుఃఖయోగో మానశ్చేతి వక్తుం పురుషవిశేషణం నిత్యశుద్ధేత్యాది యథా స్ఫటికస్య శుద్ధస్య రాగయో

గో న జపాసంయోగం వినా ఘటతే తద్వదేవ నిత్యశుద్ధాదిస్వభావస్య పురుషస్యౌపాధికసంయోగం వినా దుఃఖసంబంధో న ఘటతే స్వతో దుఃఖాద్యసంభవాత్ అత ఏవోక్తం సా

రే ॥ యథా హి కేవలో రక్తః స్ఫటికో లక్ష్యతే జనైః । రంజకాద్యుపధానేన తద్వత్పరమపూరుష ఇతి తత్ర నిత్యశుద్ధత్వం సదా పాపపుణ్యశూన్యత్వం నిత్యబుద్ధత్వం అలుప్తచిద్రూ

పత్వం నిత్యముక్తత్వం సదా పారమార్థికదుఃఖాయుక్తత్వం ప్రతిబింబరూపదుఃఖయోగస్తు అపారమార్థికో బంధ ఇతి భావః । అత్ర సూత్రరూపత్వం శ్రుతిస్మృత్యాదిప్రసి

ద్ధమేవ అయమేవార్థః పతంజలినాప్యుక్తః ద్రష్టృదృశ్యయోః సంయోగో హేయహేతురితి వ్యాసేనాపి ప్రకృతిసంయోగస్యైవ ముక్తాముక్తపురుషసాధారణత్వాద్యయోర్బంధం

ర్త్య

నయాం శేవస్య బంధ ఇతి తద్దూషయతి॥ ౨౪ నానాదివిషయోపరాగనిమిత్తకోప్యస్య ౨౪ అస్య పురుషస్య ప్రవాహరూపేణానాదికార్యం యో విషయవాసనా తన్నిమి
త్తకో బంధోపి న సంభవతి నిమిత్తమేతత్ స్వేష్టసిద్ధాంతస్య సుగమః కృతమిష్టఫలహ॥ న బాహ్యాభ్యంతరయోరుపరంజ్యోపరంజకభావోపి దేశవ్యవధానాత్ స్రు
ఘ్నస్థపాటలీపుత్రస్థయోరివ ౨౫ తన్ను బహిర్భిన్నదేహాంతరస్య వా ... త్మా తస్యాభ్యంతరస్య నవాబాహ్యవిషయేణాపి సహోపరజ్యోపరంజకభా
వోపి సంభవతి కుతః స్రుఘ్నపాటలీపుత్రస్థయోరివ దేశవ్యవధానాత్ సంయోగే సత్యేవ హి వాసనాశ్చలుపరాగో దృష్టః తథా మంజిష్ఠావస్త్రయోః యథా
వా ౨ పుష్పస్ఫటికయోః అపి నాన్యమతేపి సంగాంతరావ[illegible] స్యముచ్ఛిద్యతే న హీంద్రియాణామివాత్మనో విషయదేశగమనాత్ విషయసంయోగేన విషయో
పరాగస్యాత్ర తాత్రవా॥ ద్వయోరేకదేశలబ్ధోపరాగాన్న వ్యవస్థా ౨౬ ఏకస్మిన్ విషయదేశే వా సంయోగేన లబ్ధాదుపరాగాం స్థిం ధియో న సంభవతి తిత్యైషః కుతః యః
స్మాద్ద్వయోః బద్ధముక్తాత్మనోర్న వ్యవస్థా ఆత్మనోం గమనసంయోగాంగీకారే ముక్తస్యాపి బంధాపత్తిరిత్యర్థః॥ ఆశంకతే॥ అదృష్టవశాచ్చేత్ ౨౭ విషయసం
యోగసామ్యేప్యదృష్టవశాదేవోపరాగలాంఛ్య ఇతిచేత్ ॥ న ద్వయోరేకకాలాయోగాదుపకార్యోపకారకభావః ౨౮ అవమతే కర్తృభోక్త్రోః భేదాత్ ఏకకాలాసం
బంధ ఉపనైవోపకార్యోపకారకభావః న కర్తృనిష్ఠాదృష్టం కృతినిష్ఠావిషయోపరాగస్సంభవతీత్యర్థః॥ నను పితృనిష్ఠేన గర్భాధానాదినా పుత్రకర్తృజాభ్యుదయ్యుపకార్య

౫

5

బంధాయోగాత్ ॥ అద్వైతవాదినామప్యవిద్యయా ఽప్యవస్తుత్వేనతయా బంధానుపపత్తేః తేషాం సర్వప్రకారబంధనం దుష్టం అవిద్యయా వస్తుత్వే తద్వత్ ॥ ॥ వస్తు
త్వసిద్ధాంతహానిః ॥ ౨౧ ॥ ద్వైతం ॥ విభూతేర్యద్వైతాపత్తిశ్చ ॥ ౨౨ ॥ ద్వైతభిన్నసభూతేర్యవిభూతేర్యద్వైతాఖ్యావశ్యప్రాప్తే ॥ శంకతే ॥ విరుద్ధోభయరూపత్వాత్ ॥ ౨౩ ॥
అవిద్యాయాసత్త్వేన విభూతేర్యద్వైతాపత్తిః నాప్యసతే కార్యోపలంభాత్ కిం తు సదసద్రూపత్వాత్ తేతిచేత్ ॥ నతాంద్య చేదార్థో ప్రతీష్టేః ॥ ౨౪ ॥ వివాదాపదేవిం
వస్తునిర్దుష్టాంతత్ ఆవశ్యకే ఇతి చేన్న ॥ కింయావిద్యయా సాంఖ్యాదేవ దుష్ట యోగాత్ ఖ్యబంధహేతుత్వే బాధ్యానామవిద్యాదృష్టయోగానంతరం (వాః) రక్షోగానుపపత్తేః బంధస్యాకా
రణానాకాంత సిద్ధాంతే తు ప్రకృతిపుంయోగ దాత్రైవ బంధహేతుతాబ్ధ్యనాత్ ఖ్యస్త్రైవ కసంయోగస్య ప్రారబ్ధసమాప్తిం వినానానా ఇతి న దోషః ॥ పునశ్శంకతే ॥ –
నవయం షట్పదార్థవాదినో వైశేషికాదివత్ ॥ ౨౫ ॥ నవయం నియతపదార్థవాదినః అపొంప్రతి షోపిసదసదాత్మకేః సదసద్విలక్షణామవిద్యాపదార్థ ఇ
ష్యం గీకుర్మః ॥ మాన సిద్ధత్వాత్ ఆదిపదార్థత్రైయాయికోః సపోడశపదార్థవాది ॥ పరిహరతి ॥ అనియతత్వేపి నాయుక్తిప్యసంగ్రహో ఽన్యథా బాలోన్మత్తాదిసమ
త్వం ॥ ౨౬ ॥ పదార్థనియమో మాస్తు తథాపి ప్రామాణికావిరోధేన యుక్తివిరుద్ధస్య సదసదాత్మనః సంగ్రహోశ్రవద్భ్యన సమాత్తా ఖ్యైపశ్యంనసంభవతి అన్యథా బాలోన్మ
త్తాద్యుక్త స్యాపి ఉక్తి కప్యసంగ్రహాః శ్రుత్యాదితం మానం బాత్రునాస్తి తస్యాన్యథా సిద్ధేరితి చేన్న ॥ తేబనార్హాస్తి కాల అవయః ॥ సంతి వా శ్రావిషయాః శుక్తికాస్తేషాం వాస

కార్యకారణభావో హి నోపపద్యతే నను నాస్త్యేవ స ఇతి వాచ్యం। కార్యార్థినః ప్రవృత్త్యభావానుపపత్తేః తథా సిద్ధేరి త్యభి ప్రత్యక్షేణ।। యుగపజ్జాయమానయోర్న కార్యకారణభావః ౹౩౭౹
కిం పూర్వభావియోర్యుగపజ్జాయమానయోః కార్యకారణభావః కిం వా త్రిక్షణయోర్నాశ్వః వినిగమకాభావాత్ స్వభావాద్భిన్నయోర్వ్యతిరేకవ్యాప్త్యనుపపత్తేశ్చ।। నాం త్వేవ ఇత్యవే।। పూర్వాపర
యోరుత్తరాపరయోగాత్।। ౩౮౹ పూర్వస్య కార్యకారణత్వాభావే యత్ కార్యస్య యోగాత్ ఉపాదానకారణానుగత తదాత్మైవ తత్కార్యమనుభవతి నను క్షణికత్వవాదినః సాంఖ్యవతి।। తచ్చ
ఏతదయోగాదుభయయోర్వ్యభిచారాదపిన ౹౪౦౹ పూర్వస్య భావత్వే ఉత్తరస్యాసంబంధాదుభయయత్వభిచారాదపి న కార్యకారణభావాప్తి శేషః। యదా ఉపాదేయం తదోపాదానం తదు
పోపాదానాభావప్రయోగాదేయాభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకౌ వినా ఉపాదానయోః కార్యకారణభావగ్రాహకౌ తౌ చ క్షణికత్వే న సమీక్షయోరప్రయోర్విరుద్ధకాలత్వా
న్న సంభవతః। నను నిమిత్తకారణస్యైవ ఉపాదానస్యాపి పూర్వభావమాత్రేణైవ కారణతాస్తు। తత్రాహ।। పూర్వభావమాత్రేన నియమః ౹౪౧౹ న నియమ ఇతి ఇదమేవోపాదానమి
తి న నియమః స్యాత్ నిమిత్తకారణానామపి పూర్వభావావిశేషాత్। తద్వగివకిం నిమిత్తమోపాదానయోర్విభాగో లాఘవం కస్సిద్ధః।। ౹౪౨౹ న విజ్ఞానాతిరిక్తవస్త్వభావేన బంధోపి మిథ్యో
తి తత్త్రాహ న తత్ర కారణాభావః ఇతి విజ్ఞానవాదినాం మతం నిరాకరోతి।। న విజ్ఞానమాత్రం బాహ్యప్రతీతేః ౹౪౩౹ న బాహ్యప్రతీతిర్విజ్ఞానం తేన విషయాభావే బాహ్యోపపత్తి
వర।। తదభావే తదభావాచ్ఛూన్యం తర్హి ౹౪౪౹ తద్విశేషాభావే బాహ్యాభావే తు తః బాహ్యాభావే విజ్ఞానాభావాత్ ప్రతీతిర్విషయసాధకా బాహ్యప్రతీతి
న విషయం సాధయతి విజ్ఞానప్రతీతిరపి న విజ్ఞానం సాధయతీతి
బాహ్యవిషయప్రతీత్యుపపత్తిః

సాంఖ్యప్రవచనభాష్యే ౧౮

౬

తా యోం భవతి తత్ప్రభృతి కరణేనైవాదృష్టేన యోగం తు విశేషయో పరాంగస్యాపి విశేషం తత్తు ॥ పుత్రకర్తృత్వవిధి బేత్ ॥ ౩౭ ॥ పుత్రకర్తృ వప్తుః పుత్రసంస్కార కర్తృవత్ ॥ ద్రష్టవ్యం తాసి ధార్యవరి
వంరతి నాస్తి వింత పుత్రక్షేత్రవశ అస్యాయోగ గర్భాధానాదీనాం సంస్క్రియతే ॥ ౩౫ ॥ ఉద్యతే గర్భాధానాది కర్తృత్వే పి పుత్రస్యాపకారో న ఘటతే వింయ స్మార్త గర్భాధానమార
ష్ట క్షేత్రవశ అస్యా గర్భాధానాది సంస్కారకర్తృత్వం సంస్కారేణ్యో నాస్తి అస్తి కమపేయుః స్త్రైర్యాత్ స్పృపగమాద్ బీజస్య తత్ర పుత్ర అనిష్ప్రాప్తి ద్విష్టస్యైవోం ఘుతేః పుత్రోపకారం
రసంభవ ఇతి చేత్ భావః ॥ న సుక్షేత్ర కేమో బంధో నియుత కారరూపేణ ఆరవ కారకాకవ వాం స్త్రీ ఆస్యా కయోః పునః పుత్రత్వ వతి స్తతే ॥ క్షేత్ర కార్యాసిద్ధేః క్షేత్రికత్వం ॥ ౩౮ ॥
బంధస్యైతి శేషః తథా బాకరాకవవాం స్త్రీ ఆస్యా కయః బంధాది తంక్షేత్రి కంస తాబద్ధ పతి శాపదితి ప్రయోగః శుభ ఘటం దాన వ్యభిచారః పక్షసమత్వాత్ ఏతే దేవో క్తం
క్షేత్రకార్యాసిద్ధేరిత్యనేన ॥ దూషయతి ॥ న ప్రత్యభిజ్ఞా బాధాత్ ॥ ౩౯ ॥ న కేనాపి క్షేత్రికత్వం యదదాతం పదే వా ప్రసామి త్యాదిప్రత్యభిజ్ఞానుగృహీతేన బంధా
దితం క్షేత్రం సవాచ్య ఘటాదివదితి ప్రత్యనుమానేన క్షేత్రికత్వస్య బాధాత్ ॥ శ్రుతినా చ యవిరోధాచ్చ ॥ ౪౦ ॥ స దేవ సామ్యేద మగ్ర ఆసీత్ తమ ఏవేదమగ్ర ఆసీత్ కథమ
సతస్సజ్జాయతే ఇత్యాదిశ్రుతియుక్తిభిః ప్రపంచ స్యాపకారకత్వోక్తేః కరకాకత్వ యోగాత్ క్షేత్రికత్వస్యాపి శ్రుతియుక్తివిరుద్ధత్వాత్ ॥ ద్వేషస్త్రీణాం సిద్ధేశ్చ ॥ ౪౧ ॥
ద్వేష్టాం రతి దీపితో దాక్షిణ్యాత్ క్షేత్రస్య సిద్ధేః యాం క్షేత్రే కక్షేత్ర నాం కలనేన క్షేత్రికత్వే క్షేత్రిక బ్రహ్మ ఏవ తత్ర తద్వేతి ప్రాం వక్ష్య ॥ కిం చ క్షేత్రిక త్వవాదే ముక్తి ఘటాది క్షేత్రకా

స్య పురుషస్య బాన సంగేకారాదిత్యర్థః అన్యాన్యపి సంభావ్యాని బంధకారణాని ఇతి నిరస్యతి ॥ ౹ న నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య తద్యోగస్తద్యోగాదృతే ॥౧౯॥ శరీరప్రవేశాదిరూపాత్ పురుషస్య బంధయోగాదిత్యర్థః ॥ తేంతు మాం
వర్ణ ॥ నిత్య శుద్ధసంభవాత్ ॥౧౯॥ ప్రత్యుక్తం ॥ న సుస్మృతిస్మృత్యో ర్గమనాగమన శ్రవణాత్ సత్రియ్యత్వమేవాస్తు తథా చ పరిచ్ఛిన్నత్వమపి శ్రుతివాక్యాత్ ॥ మూంగి ఘటాదివత్ స్వమా
నధర్మా వత్తా వపరిచ్ఛిన్నంత ఃః ॥౨౦॥ ఘటాదివన్మూర్తత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వే చ ప్రమాణధర్మాత్వం సావయవత్వవినాశిత్వాదినా మాంపత్తో ల సిత్తానామపసిద్ధాంతస్యాదిత్యర్థః
॥ అత్ర మోపపరిచ్ఛిన్నత్వే గతిశ్రుతిమువపాదయతి ॥ గతిశ్రుతిరప్యుపాధియోగాదాకాశవత్ ॥౨౧॥ నిత్యస్య గతసాధ్యాకారితాదిప్రమాణైనాత్మనో ౨ పరిచ్ఛిన్నస్య గతిశ్రుతిరా
పాధికగతిపరం వ్యాఖ్యేయా ॥ ఘటసంవృతమాకాశం నీయమానే ఘటే యథా ఘటో నీయేత నాకాశం తద్వజ్జీవో నభోపమ ఇతి స్మృతేః ప్రకృతిః కురుతే కర్మ
శుభాశుభఫలాత్మకం ప్రకృతిశ్చ తదశ్నాతి త్రిషు లోకేషు కామగ ఇత్యాదిస్మృతౌ గతిః ప్రకృతి నిష్ఠ ఉపాధిగత ఇత్యప్యాహ్రం ప్రకృతిశ్చ వివిక్తా సోపాధిరూపపక్షస్య బంధో
బంధోనిరాకృతః ఇదానీమదృష్టరూపపక్షస్య నిరస్యతి ॥ న కర్మణాప్యతద్ధర్మత్వాత్ ॥౨౨॥ అతిప్రసక్తేశ్చాన్యధర్మత్వే ॥౨౩॥ పూర్వోత్రబంధ ॥ నిర్గుణాది శ్రుతివిరోధశ్చే
తి ॥౨౪॥ స్వభావాదిభిః కర్మాంతరజన్మన వాకేనాప్యపురుషస్య బంధో యుక్త ॥ సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధః ఇతి శబ్దో బంధహేతుపక్షస్యావసమా
ప్త్య ॥ నను ప్రకృతిపురుషసంయోగో౽పి సర్వదాస్తి ఇతి కల్ప్యే కాలాదిసమత్వ కల్పనా ముక్తస్యాపి బంధాపాదక ఇత్యయోవిశేషమాహ ॥ తద్యోగో౽ప్యవివేకాన్న సమానత్వం ॥౨౫॥ ప్రకృతి

ఖ్యాపకః ప్రసూతవిప్రతిపన్నమేవ తత్త్వమత్ర సంశయారూఢస్యైవ సామయుక్తం తథా వాదివిప్రతిపన్నానాం త్రిరూపలింగ ప్రకాశయతి ప్రవర్తతే ॥ శూన్యం తత్త్వం ఖ్యాపయం విప్రతిపన్నం వస్తుధర్మత్వాత్
భిన్నాశ్రయ ॥ ౧౦ ॥ శూన్యమేవ తత్త్వం యతః సర్వే పిఖ్యాపయం విపక్షతి యచ్చ వినాశి సమిధ్యాభ్యుపగతం తత్ అత ఏవ భవ వస్తూనామాధ్యం తమోర్ణకారపమం ప్రతిపత్త్యభ్యుపగమాత్
శూన్యం సర్వం సాంవృత్తికం న పారమార్థికం ఇతి తత్త్వం తేన చ భిన్నతయా వానాం వినాశిత్వేన హేతుః వస్తుధర్మత్వాద్భిన్నాశ్రయత్వే వినాశ్యవస్తు ప్రభ్యాపపాదిత్యర్థః ॥ పర
పరతిః ॥ ఏవ పాదమూ ప్రముఖ దర్శనానాం ౧౧ ॥ ఖ్యాపపాదభిన్నాశ్రయమితి మూఢానాం ముపపాదమాత్రం మిథ్యావాదపవనాశకారణఖ్యాపేన నిరవయవ ప్రవాహ్య
శంనాశం సంభవాత్ కింబహునాం తార్కికోపమపి నవినాశి సిద్ధిః ఘటోంజోర్ణ ఇతి ప్రత్య [illegible] ఇతి ప్రత్యయాయోనేవ ఘటోంతీత ఇత్యాది ప్ర
త్యయెనాపి ఘటాదేరవస్థాంతరావస్థాయా ఏవ సిద్ధేః కించ ॥ ఉభయపక్ష సమానత్వమపి తాద్రియమపి ॥ ౧౭ ॥ పక్షే నాశకపాపత్తి పక్షే నివిఖ్యాన మాత్రపక్షే నసహం స
మానత్వేమ వాదాత్ తుల్య నిరసనహేతుకత్వాద్ద్వయమపి పక్షో న సమ్యక్ పక్షే నిశ్చపక్ష నిరాసహేతుః ప్రత్యక్షాఖ్యానాదివిఖ్యాన పక్ష నిరాసహేతూతాం వాగ్వాద్ప్రవృత్తిర్వ
ధిక్యాంతాపి సమానత్వాద్ ఖ్యాపః యత్ర తె శూన్యత్వకృత్స్నైవ పురుషార్థం త్వమభ్యుపేయతే తదపి దుర్ఘటమిత్యాహ ॥ ప్రపురుషార్థత్వే ముఖ్యార్థానాం ౧౮ ॥ దుఃఖ ని
వృత్తిరూపతయా దుఃఖనివృత్తి సాధనతయా వా శూన్యస్య పురుషార్థత్వం స్యాత్ తచ్చ న యుక్తం ప్రతి శ్రేష్ఠ నైవ సుఖాదీనాం లోకే పురుషార్థత్వావగమాత్ స్థిర

రుషాంచమభిమానినాం నానాదివర్తేస్త్రీంశక్తేషు బుద్ధ్యాదీనాం తాశ్చ తాభ్యః తల్లత్తః తాశ్చైచ్ఛాభిమానస్యావస్థాయాం నియామకత్వాం స్థాయాం తారతమ్యాభిమానవవసిద్ధ్యతి తత్తైవ ద్వైవధ్యా
స్తత్వాత్ శ్రేష్ఠాం పాంక్తేస్త్రాభిమానాం తత్త్రై త్రుఖుస్య ద్వారన్యాదిష్వభిమానవ ఋషికార్గాభిమానాం చ తత్సున్యతలకాంది ష్వభిమాన్యా ఇతి ప్రధాన తద్వ్యసనరూపం ప్రచబుం తు
రవదనాదిత్వాల్లాశ తద్దభిమానేనియామకత్వం తరాంపెక్షేతి ॥ నన్వేవమపి పురుషస్య బంధమోక్షౌ వివేకావివేకౌ వస్త్రైశ్వ ప్రాప్తవాం నిష్పన్నబుద్ధేరుక్తేస్త్రై
తి సుఖ్యే స్త్రవిరోధాదిత్యత ఆహ వాంఛా త్రం నరతత్వం లిత్త్వా స్త్రితే ॥ ౧౪ ॥ బంధాదీనాం సర్వేషాం లిత్త్రావాంవ సర్వేనాం పురుషే బంధాదివా
జ్ఞాత్రం పురుకేవాంచాంత్ర్యవయనత్వం అనారోపితం ఖపావాంత్యవధిత్వః ఉక్తం చ బంధమోక్షౌ సుఖం దుఃఖం మోహాపత్తిర్మాయయా ।
స్వేయధాత్మనః సంస్మృతిర్యత్ వాస్తవీతి ॥ మూలపరమేత మాయయాంష్యప్రస్తత్వాపాంధీత్యర్థః ॥ నన్వేవం మమస్య బంధస్య వాసనం కథం పురుషార్థః కథం వాయ్యధర్మా
త్వాం వివేకావివేకా శాశ్వమస్య స్వబంధమోక్షే ప్రేకారేకత్వాదిభావనావ్యాప్తి ఇత్యత ఆహ యుక్తం స్వమాంద ధుః ఇత్యపి దుఃఖసంయోగరూపం బంధం
వృత్తిరూపౌ వివేకావివేకావిత్త్రస్త్రైవ తథాపి పురుషేదుఃఖప్రతిబింబ ఏవ భోగఃస్య వస్తుత్వేఽపి తదభానం పురుషార్థః ॥ దుఃఖం మాం భుంక్తే ఇతి ప్రాధా
నాత్ ఏవం వయస్యే పురుషాం యప్రకృతిరవివేకేనాత్మనం దర్శితవతీ తద్వ్యసనాశాంత మేవ సంయోగాదర్ధం వధ్యాతి నాంన్యం యస్యే వివేకేనాత్మానం దర్శిత

సంయోగేపి అవివేకాత్ ప్రయోజనత్వం దోషస్య ముక్తౌ, అవివేకాంశ్చైవాన్న పునస్సంయోగోంభవతీత్యర్థః ॥ అవివేకశ్చావిషయతాం సంబంధిన పురుషధర్మశ్చేతి స్వామ్యధికరణ్యం అగ్రేవిహాయసంస
గ్గతత్వజ్ఞానధ్వంసరూపత్వాత్ తద్వ్యసనారూఢేలోపావాత్తస్య సంయోగాంశ్చ ముక్తౌ హేతుత్వం ప్రధానాంస్తు శక్తిశ్చ ధర్మోత్పత్తి ద్వారాం రాగాదిద్వారా వృత్తిద్వారా చేత్యావిషయోత్వం ॥ ఏవం చేయుపం
యం ప్రతిపాద్య పరిణామయం ప్రతిపాదయతి ॥ నియతకారణాత్ తదుచ్ఛిత్తిర్ధ్వాంతవత్ ॥ ౫౭ ॥ ఉచ్ఛిత్తిరభావాదివిక్ష్వేత్ కారణత్వం యన్నియతం కారణం వివేకసాక్షాత్కారస్తత ఏవతదు
చ్ఛిత్తిరవివేకోచ్ఛిత్తిః న కర్మాదిభిరిత్యర్థః ॥ యథా ధ్వాంతం ప్రకాశేనైవ నశ్యతి ఏతదేవోక్తం పంచశిఖేనా ॥ వివేకఖ్యాతిరవిప్లవా హానోపాయ ఇతి ॥ ననుత్ప్రకృతిపురుషావివేకవదన్యత్ర
ప్రీతిసంయోగదర్శనాదంధపంగ్వోః తయోరవివేకవదవశిష్టోప్యేతు ప్రకృత్యాదిపరిశేషానుమానస్యాపి మోక్షస్య మోక్షవత్వాదివిరుద్ధస్యాత్రాపి ॥ ప్రధానావివేకాదన్యావి
వేకస్య తద్ధానే హానం ॥ ౫౮ ॥ పురుషే ప్రధానావివేకాత్ కారణదోషాచ్చాన్యావివేకో బుద్ధ్యాదిపరిణామేవివేకో బుద్ధ్యాదికార్యావివేకస్య కార్యత్వాత్ అనాదికారణావివేకమూలకత్వా
త్ప్రధానావివేకహానేనస్య హానం హానమిత్యర్థః ॥ నను బుద్ధ్యాద్యనుమానాతిరిక్తే ప్రధానానుమానే కిం మానం అహం మమేత్యాద్యనుమానానాం బుద్ధ్యాదివిషయత్వేనైవ
పపత్తేరితి చేత్ న తస్మిన్ముఖ్యత్వాచ్చ ముఖ్యత్వాత్ పురుషస్య ప్రత్యక్షే ప్రతీతేర్విషయత్వం మయానంతరోక్తాన్యనుమానానాం ప్రధానవిషయత్వం వినానుపపత్తేః అతిరిక్తానాం బుద్ధ్యాదీనాం కార్యత్వం
పునః పుష్కలం వాదత్ ప్రధానపర్యంతమేవ పరంపరాత్ సంబుద్ధ్యా యుక్త్యా ధర్మాదిరూపైకపరిణామత్వాత్ న అపరబుద్ధ్యాదిరూపపతయా పరిణమతీతి ॥ కిం చ బుద్ధ్యాదిష్వప

తత్రావయవార్థభిత్తివప్త్వవసానంత్వాత్ సామాన్యవస్త్వసామాన్యానాంభేదాభావేనాంసం వందనం ప్రకార్యావప్రత్యక్షమిత్యర్థః ॥ ఏవం చ కార్యభిన్నం గుణత్రయం ప్రకృతి రితి వ
క్త్వవసితం త్రిగుణాత్మకం ॥ ఇదం మూలప్రకృతిలక్షణం తత్వాంతరారంభకం ప్రకృతిత్వమితి సామాన్యలక్షణం ఉభయం సాంఖ్యత్వం తత్ప్రకృతిత్వం కారణ ద
శం స్థూలభూతాని ప్రకృత్యాత్మనా ప్రతిపన్నం సూక్ష్మభూతత్వమస్త్యేవం ప్రకృతి పురుషసు కార్యకారణాదిలక్షణాః ఏవం పంచవింశతి తత్వాః పదార్థ సమూ
హం ॥ అనుమానప్రమాణాత్ సాంఖ్యాః ॥ సూక్ష్మాణాం చ యత్నాత్ ప్రత్యక్ష ॥ అనుమానేన బోధ ఇత్యనువర్తతే స్థూలం పృథివ్యాది ప్రత్యక్షసిద్ధం తేన త
స్యాత్ అనుమానం అపకర్షకారణాత్ ప్రతిపన్నాని సూక్ష్మభూతాని విశేషణాపత్రత్వేనాంపాదానకాని సూక్ష్మభూతాని ఉపాదానత్వప్రయోగః ॥ ఏవం తత్త్వం త
దాకారం తత్పంచతన్మాత్రాణి ॥ ప్రకృతిత్వం తదాకారత్వమింద్రియాకారేణ తైజసాత్ అహంకారాత్ ఇంద్రియాణి అనుమానప్రమాణోపాదానకాని అనుమా
నకార్యత్వాత్ యన్నైవం తన్నైవం యథా పురుష ఇత్యనుమానప్రకారః ॥ ప్రధానాత్ బుద్ధిరూపం రజోగుణాత్ అహంకారోపాదానత్వమేవ ప్రవర్తయం ॥
ప్రతినాంత ॥ కరణస్య ॥ కార్యత్వేనాహంకారోపాదానకాని తన్మాత్రాణి మహదాద్యుపాదానత్వాత్ ॥ కరణాన్మహదాద్యనుమానేన బోధః ॥ ఉత్పత్తియం ప్రయోగః ॥ అ
హంకారప్రత్యక్షం నిత్య ప్రకృతిం ప్రకృతిపాదానకం నిత్యకార్యత్వాత్ యన్నైవం తన్నైవం యథా పురుష ఇతి ॥ ఉత్పత్తియం తత్ప్రమాణబోధ్యః ॥ సత్వా

9

తి

తతే తమేవ స్వవిరోధ్యస్త గదబ్బరం మెయం వయతి వాసనోంశాంశాదిషి వ్యవస్థాఘుటు తణిపి కర్మాదిఖిఖుఃధారబ్బు పగే మే ఏవం వ్యవస్థాన ఘటు తత్కర్మాదీనాం
సాక్షా త్పురుషెష్వప్రతిబంధనాదితి సనుబంధస్యవా ఇహాత్ర పైత్రవశేన యుక్తా ఏవా ససావర్త తెశిం వివేకసాం న్యా త్యాకేశే త్వతల్లావారే॥ యుక్తేహెూపిన పాంథ్యవా
విశేష్యాధవదవాసాం న్యా ద్యతె॥ ఉదిశ్యాధ్యవా ఇహాత్రమపి ద్వౌ వరేష్వంసాంన్యా త్వాశంవినాం నబాధ్య తెత థా ప్రవృత్తే పి యుక్తిమర్గ ననం ప్రవినా ప్రవశాన
ముఖ్యయ॰ బంధ॰ బాధ్యాబంధని వృత్తి॰ ప్రవృత్తిపురుషని దేహ్వవాం తబ్బి వెకాంస్యా త్మః స్వతదప తుత్తి దేధి ప్రమాణ వుపన్య స్తాతి॥ ప్రబాన్యపా
మనుమానేన స్వాధ్యాధ్యాం మాం విఖరివవవర్న॰ ॥౯౦॥ ప్రబాంత్ర్యషాంశం ప్రవృత్తానాం గనుమానేష్టాం గమెూపలక్షణం ఉభారవేద్రశేష్ట ఆవా॥ సాం
మాన్యత స్వత్ర్య ద్వష్టాదతంబ్రియాంశం ప్రతీతిరనువాదనాంతః తస్మాదవిరంసిద్ధంపమాంక్ష మాం ప్రాగమాంశద్ధ॰ మితి॥ వివేకస్తు తెయోంగ్య సుయో
గిపదార్థాః స్వష్ట్యమాంశానుమానసాం పత్యాంగికార్యకారకావాంవంపదర్శయతి॥ సర్వరబుద్ధమసాం సాంమాన్యవస్థా ప్రవృత్తి॰ ప్రవృత్తె॰ మర్గవా
న్యవాంతెయాంవాంకాంకాంవాంకారాంప్వంచ తన్మాశస్వభయమంబ్రియం తన్మాత్ర్య్॰ స్థూలఘాంతాం నపురుష్టతివంవాంశతిగ్ణా॰ ॥౯౧॥ లప్రయవాబ్దిది
గుణాయోంగాంషవాబ్దిద్ప్రయంత్రవ్యం తత్రగుణాశబ్దగుణపురుషాం పతరావాబ్దితే తదెవప్రవృత్తిర్ణాయత వాంధారవస్త్వంతరం స తార్బిదీనాం మసత్కర్యాత్వం

సర్వ
ఉపాంఽదనేత్యాదివత్ప్రత్యయవత్త్వాత్త్వమిథావాక్య సంబంధవిషయత్వాం౽ తేషాం ప్రత్యయానాం జ్ఞానమూ◦ పాయిసంబంధవిషయకత్వే భ్రమనిరాసార్థం తసుసుఖే
దుఃఖమూఢే జ్ఞః పురుషోవివిక్తయోశ్చాం ప్రకృతియత్త్ర విషయాణాం ప్రయోగకారం వెరాం౦ తి సంఖం సాంఖ్యకేం సుఖ ప్రాప్త్యదౌ వ్యఖ్యా తతదేవ బుద్ధి ధర్మా ఆత్మ సుఖము
ఖ్యత ఇతియుక్త్యపి వైశేషికానాస్తికకరణాత్ అన్యథా ప్యనుమిమతే తథా పిస్యాత్ త్వప్రాంథు వితర్కాత్ సంఖ్యప్రత్రి ఏవ సాంఖ్యే క్రమం తత్త్వం ఎవం ప్రయత్నః ః
శ్రుతివాక్యైః శ్రోతవ్యమంతవ్యకాం పపత్తి ప్రత్యక్షమననం సాంఖ్యశాస్త్రే వ ఏవమపి అఖిలబుద్ధేః జ్ఞః పురుషవివేక ఏవ హేతు స్త్రీమద్ధం౦ బుద్ధానామస్యాన్యవి
వేకోఽత్ర దర్శనత్వాదితి పంచత్రింశత్త్వ ధితత్త్వప్రధానయోః సత్త్వానుభ్యర్థం తద్వివేకస్య పుపేక్షితత్వాదితి ॥ పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య ॥ పురుష
స్య ప్రకారం తరేణ మమానమాహ ॥ పంగ్వంధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః ॥ ౨౧ ॥ సంయోగః కారణం భోక్తానోయోగః ప్రధాపురుషయోః ప్రవృత్తమపరా ధ్యేపరార్థ
తద్భోగః పురుషస్య భోక్తుః ప్రయోగస్య ప్రధానం భోగ్యం ప్రకృతి పురుషసంయోగాపవర్గ ఫలకం సంయోగం తత్కృతః సర్గః ॥ అనేన
కారణమాహ ప్రకృతేః మహానాం వాతం ఏవ పురుషః సిద్ధ్యతి తస్యైవ సంహతార్థ్యేనాం నవసాధ్యత్వాత్ ॥ ఇదానీం సర్గక్రమం ప్రపత్తాయి ప్రకృతేర్మహాన్ ఇత్యుప
పాదయతి పురుషకార్యం జ్ఞానసిద్ధ్యర్థం మూలవెమూలం ఖ్యాపాం అమూలం మూలం ॥ ౨౨ ॥ అవ్యోవింశతితత్త్వానాం మూలప్రధానం న అవస్థాపత్రాత్రికం

పీఠకః పదార్థమాదౌ స్వరూపతయాని శ్చిత్య పశ్చాదభిమన్యతే అయమహం మమేదం క్షేత్రపుత్రమిత్యాదిరూపేణేతి తావత్సిద్ధం తత్రాహంకారప్రవృత్తేః కారణకాం

క్షాయాం వృత్తౌః కార్యకారణాభావమేవ తదాశ్రయత్వేనాపి కార్యకారణభావాత్ లాఘవాత్ కల్ప్యతే కారణం ప్రవృత్తిలాంఛనకార్యవృత్తిలాఘవాత్ కల్పితకారణమ్

చితేః తత్తత్ప్రవృత్తేః ఇత్యాదిమంత్రవాక్యాత్ కారణప్రవృత్తేరనుమానేన మోక్షః సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాచ్ఛబ్దాదిః సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాత్ ప్రవృత్తిహేతుః కార్యత్వే

నతిసుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాచ్ఛబ్దాదేః కారణస్య గుణానుసారేణైవ కార్యగుణానాం దృష్టయా తానుకూలప్రవృత్తేః ఇష్టానిష్టవిషయేషు సుఖాదిమత్త్వప్రమాణానాం

ప్రి అహం సుఖీ దుఃఖీ మూఢశ్చేత్యనుభవాత్ తత్సిద్ధం తాదాత్మ్యాదిత్యస్య ప్రాంతం తత్త్వే అహో వా సుఖాద్యాత్మకబుద్ధికార్యేతయా ప్రసుఖం

చందనసుఖము తాద్రూప్యముఖేనైవ విషయాంశమపి సుఖాదిధర్మకత్వే సిద్ధే కిం వయస్యాన్యయప్రతీతేః సుఖాదినాం సహాంశ్లేషే తస్యైవ సుఖాద్యాపాదన

సత్వం కల్ప్యతే తత్ప్రామిత్యత్వం పరికల్ప్య అన్యస్యాపాదానత్వకల్పనే కారణాభ్యాం కల్పనాగౌరవాత్ అపి చ అనుస్యూత సంవాదేన ప్రత్యభిజ్ఞయా చ వి

షయేషు సర్వపురుషసాధారణాసుఖసిద్ధిః తథా హి గ్రహాణాం యానాస్త్రమే వృత్తినియమాదికల్పనాగౌరవం ఫలము అథాపి స్వరూపాంతరం విషయే

షీషీ పిసుఖాదికం మార్కండేయపురాణేః త్వద్వినాపి భవా పిపి హే సుఖాని దుఃఖాని చ కేవలం మాత్రమే అహం సుఖిత్వాదిరూపయాంసు

10

రిక్తికి త్రైవిధ్యమన్ననియమః ॥౨౦॥ మనసోహంకారో మహత్త్వమ ఉత్తమస్త్రిభిర్గుణాంతధికారి ఇః పత్రమంత్రైః పారబ్ధియుక్తైఃతుత్రైర్గుణమానాని సాంఖ్యంతే మహత్త్వస్య
విరుద్ధోపన్నత్రైస్పృష్ట్విషిపక్షితానిప్రియంతే ఉత్తమాంధితారితి మేవ ముక్తే ఏ తాత్పర్యమనసాఖ్యాతిర్నావః సర్వేషామేవ ప్రకృతి తాత్పర్యమనసాఖ్యాతిర్నియమోఽనేకత్వ
రాంధ్ర్యః ఖుహాందవాంకారయోః బ్రహ్మపమాంవాప్సూరం హె ఆచార్యం ॥మహాందారణ్యమాంత్యం కార్యంతస్యనః ॥౨౧॥ మనసఇతి ముననవృత్తిస్థం మనో మహత్ర సాధ్యాయః
తపులత్రికాఖుద్ధిః ॥ తస్యాహందాఖ్యమాంత్యంకార్యాం వరమోవాంకారః ॥౨౨॥ యః ఉవాంపేరాంతత్త్వవాంకారశ్చిమానవృత్తికః పదార్థః పరమోం మహాంతోఽనంత్ర
మోవాంకారశ్చక్ర్యర్థః ఉపత్రస్తాతాన్యస్య ఖ్యమేషాముపపన్నమిత్యర్థః ॥ తత్రార్థ్యస్యమత్వేషాం ॥౨౩॥ ననుత్రకృతిస్పృశ్యకారణమిత్యుచ్యపగమువిరోధాంతత్రివారః ॥ల ద్వావా
తుతాంతద్వారాపారంపర్యేణ్యభవత్ ॥౨౪॥ బుద్ధ్యహంకారాదిద్వారాంధుఖాదావంఖాంనాఖవమ తాంబాదిద్వారాసర్వకార్య ప్రకృతేః కారణమిత్యర్థః ॥ ననుప్రకృతి
పురుషయోః పూర్వాపరవిశేషప్రకృతేరేవ కారణత్వేంనియామకంతత్రాహ ॥ పూర్వభావిత్వేద్వయోరేకతరస్యహానేఽన్యతరయోగః ॥౨౫॥ ద్వయోః
పూర్వభావిత్వేపురుషస్యాపరిణామిత్వాత్కారణత్వహానేసతిప్రకృతేః కారణతా చ్యుతమిత్యర్థః ॥ పురుషస్యాపరిణామిత్వే బంధమోక్షసహాయత్వకారణపరార్థం తత్ర
పరాధీననవసెన్నౌలతంతంత్వకారణత్వేనదామహాదాదికార్యప్రసంగాత్ప్రకృతిద్వారాపరిణామిత్వేకత్వనెయుక్తాత్మనాప్యేవపరిణామిత్వమస్తుపురుషేమసాధ్యమితాహ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

సాంఖ్యస్యేశానాం వృత్తి యోగాద పురుషార్థత్వం ॥ ౭౨ ॥ గురుయోరనుసృత్యాయుత ఇత్యుక్తం పూర్వోపదిష్ట త్రివిధ తమానుస్రవితం యాగాది కర్మాత యోపి న పురాణోక్త త్రపు మర్థ
సిద్ధిః యుత ఃకర్మ సాంఖ్యస్యేశానాం వృత్తి యోగాత్ అపురుషార్థత్వం అత్యంత పురుషార్థత్వాభావః తపస్య్వేపాంకే స్వప్రవృత్తాలాక్తగాత స్వ అనాం వృత్తిర్యత్వాంతశ్లోకం తత్రా
హ ॥ తత్రప్రాక్తవివేక సాంఖ్యానాం వృత్తిః శృతిః ॥ ౭౩ ॥ అత్రప్రవృత్తాశ్చాత్ర ఇతి వృత్తిః ప్రవృత్తా ఇసవాంతే నాబ్యసమాంపి ప్రతి నంబరేపరసాక్యం తత్ర్యత్వాత్ నః ప్రవిశంతి ప
రం పద ఖిన్నాత్ర వృత్త్యాత్మ నిత్య తత్ప్రవరసాంత్ ॥ కేన్ద్రే తేషాం ఫలం తత్ర నా ప్రస్తావః ॥ దుఃఖాద్యుఃఖం ఖలాత్మి షేకే పన్నాఖాండ విమోక్షః ॥ ౭౪ ॥ అనుత్రవికాత్ దుఃఖా
త్ దుఃఖం దుఃఖధాత్రైవ పవతినద ఖాండ్య విమోక్షః అవివేక నివృత్తిః శుక్తి విమోక్షస్య దురాయధాఖాండ్య కస్య ఖలాత్మి షేకాందుః ఖ్యవృక్షి రావపవతినదు
ఖాంత్య విమోక్షకృద్భః ॥ అవివేశ్వర కృష్ణ ఆహః ప్రత్యవ దానుత్రవిత పవర్వి ముక్తి ఋషయంతి శయముక్తి విపన నిష్కామ కర్మణః ఫలం మోక్షాం నవేస్వశహ
హ ॥ ౩౦ ॥ ౨౦ ॥ సాంఖ్యే విశ్రాంత్ ॥ ౭౫ ॥ ౩౦ ॥ ౨౦ ॥ వాంకర్మ శిష్టే తత ఫలం అత్యంత పురుషార్థగ్రేన ॥ కర్మ సాంఖ్యహాప్య స్వయంక్తి త్యాగాత్ ॥ ననుఖ్యాన సాం
ఖ్యపృత కథమత్యంత పురుషార్థత్వం తత్రాహ ॥ నబముక్తస్య బంధధ్వంస మాత్రం పరం న సమానత్వం ॥ ౭౬ ॥ నబముక్తస్య భావముక్త స్వలక్షణం బంధధ్వంస
మాత్రం పరం ముక్త్యం వివేకఖ్యాన స్వఫలం ధ్వంస స్వసంభావత్వనా నిత్యత్వే దుఃఖాత్యంతకత్వం అయోగాన సమానత్వం ఖ్యానకర్మణోః మహతస్య వివేకఖ్యానమే వసాం

12

ప్రత్యస్తం మోక్షప్రయోగాయుధాయోధేషు వర్తమానానాముభయపరాంబుధీనాం బలవత్వేతి తథా ఫలస్య దుఃఖమోక్షస్యైవ తత్త్వమిత్యభిధీయతే ॥ ప్రత్యేకం గపథ్యార
ణ తల్పవిషయత్వముపేక్ష్యమాణం ॥ పరిచ్ఛిన్నం న సర్వోపాదానం ॥ ౭౬ ॥ యత్ప్రత్యుపాదానం ప్రధానం నామ తత్ పరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః ॥ న కేవలం సర్వోపాదానత్వా
త్ కిం చ ॥ తదుత్పత్తిశ్రుతేశ్చ ॥ ౭౭ ॥ తేషాం పరిచ్ఛిన్నానాం ఉత్పత్తిశ్రవణాచ్చ అథ యద బ్రహ్మ తస్యోత్పత్తిమితి పరిచ్ఛిన్నత్వమరహాదృష్టకేనోత్పత్త్యవగమాం ది
తి భావః ॥ ఇదానీమభావాదిత్యః కారణాభావాన్నిరస్యతే ॥ నావస్తునో వస్తుసిద్ధిః ॥ ౭౮ ॥ నృశృంగాదివావస్తునో భావాద్వస్తుసిద్ధిరిత్యర్థః ॥ తత్ర హేతుమాహ
ర్థః ॥ న సుఖగదవ్యవస్థావాస్తుతత్త్వాత్ ॥ అబాధాదదుష్టకారణజన్యత్వాచ్చ నావస్తుత్వం ॥ ౭౯ ॥ ప్రపంచపదార్థస్యైవ తత్ర పంచ ఋవాదో న వాచ్యం ఇతి హేమా
దేరివదుష్టం క్రియమాణత్వం అతో నావస్తుకార్యమిత్యర్థః ॥ నావస్తునో వస్తుసిద్ధిరితి యదుక్తం తత్ర హేతుమాహ ॥ భావే తద్యోగేన తత్సిద్ధిరభావే త
దభావాత్కుతస్తరాం తత్సిద్ధిః ॥ ౮౦ ॥ భావరూపే కారణే సత్తాయోగేన సత్కార్యసిద్ధిః అభావే చ అసత్త్వాభావాత్కుతస్తరాం కార్యసిద్ధిః కారణసరూపస్యైవ కార్య
స్యోత్పత్తేః ఇతర వైలక్షణ్యే ॥ నన్వేవమప్యేవమదృష్టకర్మభ్యః తదాకారముత్పత్తిం ప్రధానేన తత్రాహ ॥ న కర్మణ ఉపాదానత్వాయోగాత్ ॥ ౮౧ ॥ న కర్మణా జగదుత్పత్తిః ద్రవ్య
సిద్ధిః తస్య నిమిత్తత్వేనోపాదానత్వాయోగాత్ ॥ ఇదానీం కర్మణాం సాంఖ్యైః మోక్షహేతుత్వం ప్రతిపాదయతి పంచశిఖసూత్రైః ॥ నానుశ్రవికాదపి తత్సిద్ధిః

వాచస్పత్యర్థ

ప్రవేశః। అనుపలబ్ధేస్తు ఆశ్రుతత్వే విశేషతాం వాన్వైతి సామర్థ్యమనుమానమశ్రుతం। అపాంద ... తలమస్త కంశ్చ త్వం ద్రవత్వ తరితైస్తైన ప్రకాశ్యం పృయుమప్రకాశతావ్యత్

త్రైల్యంత్యవదితి చేద్బుద్ధిత్వసాధారణ ప్రకాశత్వమస్తం। డూంపెంధప్రకాశ వ్యవహారనియామకతయా సిధ్యతి పురుషనిష్ఠత్వమేతి ముఖ్యసిద్ధాంతమాత్రి

త్వప్రమావిశేషలక్షణనివృత్తముపక్రమతే॥ యద్యేవంబద్ధం సత్తు ధాంకాంరాంర్లోలై ఖి విభక్తానంత ప్రప్తృత్వం॥ ౪౯॥ సంబద్ధం భవత్ సంబద్ధవత్త్వం కాంరధాం

శీవవతియద్బుద్ధీనాంబుద్ధివృత్తిస్తు ప్రవృత్తం। ప్రమాణమిత్యర్థః। అప్రసద్ధిత్వంయంపాయుగర్భవిశేషణం॥ తద్ధాంసంబంధర్థసన్నికర్షబుద్ధ్యాకారసాధ్య

యోంవృత్తిః ప్రత్యక్షంప్రమాణమితి నిష్కర్షః। వృత్తిస్వయంధార్థం సద్వితీషివశ్యమాణామాం(త్త) స్వత్వ(త్త)సన్నికర్షబుద్ధ్వస్యమితవ్యాకారాశ్రయప్రహాం॥ ౫॥

సర్వేంరాందికదత్తరకబుద్ధివృత్తిచిత్తద్వేవస్యశక్వతయంత్వస్మిన్ కర్షస్యంతరమేవ తదాకారాంరార్లె ఖినీభవతీతినాసంభవః॥ నను యోగినాం అతీతానాగ

గతవ్యవహితవస్తుప్రత్యక్షే వ్యాప్తిః సంబంధవత్త్వాకారాంరాత్వాదిత్వాచ్ఛంక్యతస్యాః సంబంధనసమాధత్తే॥ యోగినామబాహ్యప్రత్యక్షత్వాద్భిన్నేంద్రియాం

షకి॥ ౫౦॥ వ్యాపి అతీతప్రత్యక్షమివాత్ర లక్ష్యం। యోగినస్త్వాంబాహ్యప్రత్యక్షకాంః అతయోన తత్ర వ్యాప్తిరూపదోషణ త్వర్థః॥ వాస్తవం సమాధానమాహ॥

తీనవస్తుంలబ్ధాతిశయసంబంధాందత్వదోషః॥ ౫౭॥ అథవాస్తు యోగిప్రత్యక్షమవిలక్ష్యం తథాపి నదోషోంనావ్యాప్తిః యయోగినవస్తుషు లబ్ధ =

13

శ్వ్యం

జ్ఞాజ్ఞేయవశేనోపాయస్తస్య సాక్షాదుపాయాః ప్రమాణాని సంప్రతి వక్తవ్యానీతె ॥ ద్వయోరేకతరస్య వాప్యసన్నికృష్టార్థపరిచ్ఛిత్తిః ప్రమా తత్సాధకతమం యత్త
త్త్రివిధం ప్రమాణం ॥౮౭॥ అసన్నికృష్టః ప్రమాతర్యనారూఢోఽనధిగత ఇతి యావత్ ఏవంభూతస్యార్థస్య వస్తునః పరిచ్ఛిత్తిరవధారణం ప్రమా సా చ ద్వయో
ర్బుద్ధిపురుషయోరుభయోరేకతరస్యైవ వా భవతు యథాపి తస్యాః సాధకతమం ఫలాయోగవ్యవచ్ఛిన్నం కారణం యత్ ప్రమాణం త్రివిధమిత్యర్థః । స్మృతిభ్రమసంశయానాం
నిరాసాయ ప్రమేత్యనధిగతవిశేషణమిత్యవధేయమితి । అత్ర ప్రమారూపం ఫలం పురుషనిష్ఠముచ్యతే తదా బుద్ధివృత్తిరేవ ప్రమాణం యది బుద్ధినిష్ఠం
వృత్తిరూపం తదేంద్రియసన్నికర్షాదిరేవ ప్రమాణం । యది చ పౌరుషేయబోధో బుద్ధివృత్తిశ్చోభయమపి ప్రమేత్యుచ్యతే తదోక్తముభయమేవ ప్ర
మాణం భవతి ॥ చక్షురాదిషు తు ప్రమాణవ్యవహారః పరంపరయైవేతి బోధ్యం నను । యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః । క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా
కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారతేత్యాదిష్వుపమానాదిప్రవృత్తేః పురుషవివేకప్రమాణముపన్యస్తం తత్కథం త్రివిధం ప్రమాణం తత్రాహ ॥ తత్సిద్ధౌ సర్వ
సిద్ధేర్నాధిక్యసిద్ధిః ॥౮౮॥ త్రివిధప్రమాణసిద్ధౌ సర్వస్యార్థస్య సిద్ధేర్నాధికప్రమాణం సిధ్యతి గౌరవాదిత్యర్థః । అత ఏవ మనునాపి ప్రమాణత్రయమేవోప
న్యస్తం ప్రత్యక్షమథానుమానం చ శాస్త్రం చ వివిధాగమం । త్రయం సువిదితం కార్యం ధర్మసిద్ధిమభీప్సునేతి ఉపమానాదీనామనుమానశబ్దయోః

సాంనిధ్య

తాంశ్చైవ ప్రవిష్టితానాం ఘ్నివాస్యవృత్తేవానాం వాతెల్పాప తత్ప్రతః సిద్ధరూపమోక్షప్రస్థం తతః విశేషతాన్యేషు భోవానాం సన్నిధాం తదధిష్ఠాతృత్వం మతిప్రత్య ॥౮౯॥
త్వ సర్వేశ్వర స్యైవ నిత్యత్వ ద్వ్యపాం సహాని క్షయయోగాంత నిత్యత్వాద్దినాం స్మృతిరూపే అధిష్ఠాతృత్వం తత్త్వం తదాంహా ॥ తత్సన్నిధానాదధిష్ఠాతృత్వం మతిప్రత్య ॥
౯౬॥ తస్య పురుషస్య సన్నిధానాత్ త్వం యోగమాంత్ర అధిష్ఠాతృత్వం ప్రకృత్యధిష్ఠాతృత్వం మహత్త్వరూపే ప్రకృతి పరిణామ యుక్తత్వం నయసంతత్వా
దినాం యథార్థ యస్యాం తమసో సాత్త్విత్వమాం త్రిగుణాత్మకత్వముక్తం ॥ నిరస్య సంస్థితే తత్త్వ యథార్థం వాం ప్రవర్తతే ।
తత్రామాంప్తాదేవేన తత్త్వే వా రయం ౦ భగవాన్ ॥ గ్రహత్వాన్ కర్తృత్వమకర్తృత్వం సాక్షిత్వం నిర్వ్యాపార భావ తత్త్వం తత్త్వా
సన్నిధిమాత్రత్వాతి ॥ కాంచిత్తత్వాన్యేష్వపి జీవానాం సన్నిధిమాత్రస్యైవాధిష్ఠాతృత్వమత్యాహ ॥ విశేషతాన్యేష్వపి జీవానాం ॥
౯౭॥ సన్నిధానాదధిష్ఠాతృత్వమిత్యనుషంగః ॥ జీవానాంమూర్ధ్వ స్వర్గాది భూర్యాదిః ॥ ననునిత్య సర్వజ్ఞేశ్వరాం వా
తెం౦ధపరంపరాకాంత యాపి దాంతి మాంస్త్రం సర్వం తత ప్రవా ॥ విక్షురూపప్రాదృత్వ ద్వితయ త్వదూర్ధ్వ పది ఇత ॥౯౮॥ విరాన్యగన్త
దేశిద్ధరూపస్య యథార్థం ప్రసాక్షిణావ త్వ ప్రత్యయోపి దవాంతత్వ ద్దూర్ధ్వ పది ఇతః ప్రమాణమితి ద్వా ప్రత్యేకం తాంత తత్త్వాన్యేషు
గుంత లాభ దినాం కసర్వధిష్ఠాతృత్వం కస్యత్వాతాం జ్ఞాయా మాంహా ॥ అంతః కరణస్య తదుభయతత్వ త్వాం వాదధిష్ఠాతృత్వం ॥౯౯॥ ప్రస్మిన్సంయోగా విశే
ష అధిష్ఠాతృత్వం కర్తృత్వం సాన్నిధ్యమాత్రం సాక్షాత్

యోగబుద్ధ్యనుష్ఠానాతిశయస్య యోగినిత్యస్య సంబంధో ఘటతే అత్ర వేనశబ్దః పురాణప్రణవాః సన్నికృష్టానాం సత్త్వాదీనాం వ్యాప్తేరాదిత్యస్యేవోపపత్తేః
శితేతత్ప్రబంధప్రబంధే వితి ॥ వ్యవహారతవిప్రకృష్టేషు సంబంధప్రాంతవిధయా లబ్ధాతిశయాతివిశేషాణాం అతిశయాద్వా వ్యవహర్తవ్యం ప్రతిప్రతిబంధకతయా యోగినిష్ఠ
త్రితి జ్ఞేయం ॥ నను తథాపీశ్వరస్య ప్రవృత్త్యభావాత్ప్రవృత్తినిష్ఠేన సన్నికర్షా బుద్ధిరుత్పత్తావ ॥ ఈశ్వరాసిద్ధేః ॥ [illegible] ॥ ఈశ్వరప్రమాణాభావాదనుష్ఠానత్వాను
పపత్తేరయం ఈశ్వరప్రతిషేధ ఏకదేశినాం ప్రౌఢివాదేనైవ తత ఏవేశ్వరాసిద్ధేః తత్త్వతః ॥ అశ్వీశ్వరాభావాదితి బోద్ధవ్యం ఈశ్వరాభ్యుపగమేఽపి సన్నికర్షాభావా
దియత్తమేవ విపక్షితం సాంఖ్యానాం బుద్ధిః నిత్యసా ప్రకృత్యా ప్రబుద్ధాః తస్య తత్ప్రతిచార్యం తథ ఖాంతేన సిద్ధ్యతి తాద్యాత్ంక్యాత్ తర్కవిరోధం బాధకమాహ
॥ ముక్తబద్ధయోరన్యతరాభావాన్న తత్సిద్ధిః ॥ ౯౩ ॥ ఈశ్వరో బద్ధో ముక్తో వా స్యాత్ నిక్లేశాదిభిర్ముక్తో వా ద్విధా వా అన్యతరస్యాభావే సత్త్వాదీశ్వరాసిద్ధిః ॥ తదే
వాహ ॥ ఉభయథాప్యసత్కరత్వం ॥ ౯౪ ॥ ముక్తత్వే ప్రవృత్తిరయుక్తా రాగాద్యభావాత్ బద్ధత్వే మూఢత్వాత్ స్వసృష్టికరత్వాభావాద్ ఈశ్వరస్యాపి సృష్టికర్తృత్వాద్వైవాసౌ
రసాదిభ్యతిష్ఠేః ॥ అభ్యుపగమే ప్రవరః సత్త్వసంబద్ధమాధ్యః శక్త్యైవ ముక్తిశ్వరత్వపదకశ్రుతిస్వరూపముపల్భ్యమానమితి సంగ్రహమాహ ॥ ముక్తాత్మనః ప్రశంసో
పాసా సిద్ధస్య వా ॥ ౯౫ ॥ ముక్తశ్రుతిస్మృతిముక్తాత్మనః కేవలాత్మనో జ్ఞానవిధానాయ తత్సన్నిధిమాత్రేణ ప్రకృతిమాత్రస్య ప్రవృత్తిరూపేణోపాసనాసి

షవత్ శేషో వ్యతిరేకస్తద్విషయత్వేనాస్తీతి అప్రసిద్ధసాధ్యకమితి యావత్ యథా పృథ్వీత్వే నేతరభేదానుమానం పృథివీతరభేదో న ప్రాగసిద్ధః తదుభయభిన్నమనుమా-
నం సామాన్యతో దృష్టం యత్ర సామాన్యతః ప్రత్యక్షాదిభూతీయమాదాయ వ్యాప్తిగ్రహాత్పక్షధర్మతాబలేన తద్భూతీయో ప్రత్యక్షోఽర్థః సిధ్యతి యథా రూపా-
దిజ్ఞానే క్రియాత్వేన కరణవత్త్వజ్ఞానం అత్ర హి ప్రత్యక్షాదిభూతేయ్యుతు ఛిదాదికరణమాదాయ వ్యాప్తిం గృహీత్వా తద్భూతీయమతీంద్రియం జ్ఞానకరణమిం-
ద్రియం సాధ్యతే తత్ర సామాన్యతో దృష్టాదనుమానాత్ప్రకృతిపురుషయోరుభయోః సిద్ధిః మహదాద్యం సుఖదుఃఖమోహధర్మకత్వాత్ సుఖాదిధర్మకం కార్యత్వే సతి సుఖదుఃఖ-
ధర్మకద్రవ్యజన్యం దధిఖండమండలాదివత్ ఇతి ప్రకృత్యనుమానం పురుషార్థః సంహత్యకారిత్వాత్ శయనాదివదితి పురుషే సామాన్యతో దృష్టమనుమానం ప్రమాణఫలభూతస్య సిద్ధిః
పురుషనిష్ఠత్వే పురుషస్య పరిణామిత్వాపత్త్యా ఇత్యాశంక్య తస్యాః ఫలరూపమాహ ।। చిదవసానో భోగః ।।౧౦౪।। అత్ర ప్రమాణవ్యాపారరూపం వాస్తవార్థభూతం వృత్త్యాపవ-
పురుషే ప్రతిబింబితం యద్బుద్ధిసత్త్వే సభోగః ప్రమాణఫలం సంబోధ్యో వికర్తే వృత్తిప్రతిబింబావచ్ఛిన్నే చైతన్యే పురూపే పర్యవసితస్స పురుషపరాయత్తః అయమానోక్తేశం
కేతి భావః ననుబుద్ధికృతధర్మాధర్మఫలస్య అన్యస్య భోగః కథమత ఆహ ।। అకర్తురపి ఫలోపభోగోఽన్నాద్యవత్ ।।౧౦౫।। యథాన్యకృతస్యాన్నాదేరుపభోగో రాజాదేస్తథైవ తత్త-
థా బుద్ధికృతధర్మాధర్మఫలస్య సుఖదుఃఖస్యోపభోగః పురుషస్య అవివేకస్య స్వస్వామిభావస్య వా నియామకత్వాన్నాతిప్రసంగః సుఖదుఃఖాదేః కర్మఫలత్వం చైత-

౧౪

షెణ యధా లోహముఖ్యవితంతజ్య ప్రతిబింబవెం యసంయోగవిశెషెణ వెతనొంబ్యలితవాచ్యె తెనాయమానస్యాస్య చెతనెత్యొవిలక్షణా సాక్షాంతత్ తరణప్రాసం తత్రా
విద్యారతమనుపూరితమభిప్రాయ జ్ఞూమిత్యర్థః ఇదానీసర్గస్య బుద్ధిపూర్వకత్వనిత్యప్రముఖశ్చభిప్రాయ ఉత్తరపె వ్యాఖ్యాతమెవ తత్రా ఇత్యెవ ప్రాకృతః సర్గప్రవృత్తి పాంత ఖపెూ
మయూ౦ అబుద్ధిపూర్వకస్యేష ప్రాపాక్షం ప్రత్యక్షం నిషొధతె తితస్తైద్ధత్వాదితి వు మూలం విపతిషతె తాద్యది తార్కమూర్త్య ప్రమాదాయ తద్ధం విద్యైయమిత్యాపః ॥=
అనుమానం లక్షయతి ॥ ప్రతిబద్ధవ్యాప్యః ప్రతిబద్ధజ్ఞానమనుమానం ॥ ౧౦౦ ॥ ప్రతిబంధొ వ్యాప్తిః తద్యుక్తం తద్రూపతం చ ప్రతిపక్షం తథావ్యాప్యదర్శ
నాదవ్యాపకజ్ఞానం వృత్తిరూపమానం ప్రమాణం ॥ అనుమితిస్తు పౌరుషెయొ బొధః ॥ శబ్దప్రమాణం లక్షయతి ॥ ఆప్తొపదేశః శబ్దః ॥ ౧౦౧ ॥ ఆప్తొ యొగ్యః
శబ్దస్తు తదుపదెశతజ్జన్యం జ్ఞానం వృత్తిరూపమనుమానం ప్రమాణం అనుమితిస్తు పౌరుషెయొ బొధః ॥ శబ్దం ప్రమాణం ప్రమాణఫలమపి పౌరుషెయొ
బొధః ॥ ప్రమాణప్రతిపాదనస్యఫలమాహ ॥ ఉభయసిద్ధిః ప్రమాణాత్ తదుపదెశః ॥ ౧౦౨ ॥ ఆత్మానాత్మనొర్వివెకెన సిద్ధిః ప్రమాణాదెవ భవతి అతః ప్రమాణొ
పదెశః కృతః ॥ యెనానుమానవిశెషెణ తత్సిద్ధిస్తదాహ ॥ సామాన్యతొదృష్టాదుభయసిద్ధిః ॥ ౧౦౩ ॥ అనుమానం త్రివిధం పూర్వవచ్ఛెషవత్సామాన్యతొదృష్టం చ ॥ తత్ర
ప్రత్యక్షీకృతజాతీయకం విషయకం పూర్వవత్ ॥ యధా ధూమెన వహ్న్యనుమానం వహ్నిజాతీయస్యొపమహానసాదౌ ప్రాక్ ప్రత్యక్షీకృతః ॥ వ్యతిరెక్యనుమానం

నాంత్। సౌక్ష్మ్యస్య తద్వ్యవధానాదభిభవాచ్చ సమానాభిహారాచ్చ ఇతి। ఉదాహరణమనేకముదర్శ్యం క్రమశో నిరస్తత్వాదనుపలబ్ధేః కారణమాహ। సౌక్ష్మ్యాదనుపలబ్ధేః ॥౮॥

తస్యాః ప్రకృతేరనుపలబ్ధిః। అప్రత్యక్షత్వాత్ సూక్ష్మత్వం ప్రత్యక్షప్రమాణం ప్రతిబంధకేంద్రియవిశేషః యోగబుద్ధ్యా సూక్ష్మత్వం యుక్తత్వాచ్చ యోగినాం సూక్ష్మమపి ప్రత్యక్షం

భవతీతి న ప్రత్యక్షాద్వారానుపలబ్ధిః కింస్వరూపం తం సాక్ష్యవ్యక్తలక్షణేనానుమానే। కార్యతస్తదుపలబ్ధేః ॥౮॥ మహదాది రూపకార్యదర్శనేన తస్య (ప్ర) మాణాత్కార్యత్

స్య ప్రత్యక్షం గతః కారణమితి వేత్ పరమాణావప్రత్యక్షేపి తథం ప్రకృతేరేవ (ప్ర) మాణాత్కార్యమితి తస్య తదాది విప్రతిపత్తిః దర్శనే కిం రితి చేత్ ॥౯॥ అసదకరణాత్ప్రకృతేః

కార్యస్య కారణానుమానేన కర్తృత్వే ఉపాదానత్వ సమాధత్తే। తథా ప్రత్యేకతరత్ప్రవృత్తేరసిద్ధేర్నాపలాపః ॥౯॥ కార్యస్య ప్రత్యక్షకారణాసిద్ధేర్నాకార్యకారణాప

లాపః ప్రత్యక్షాదేః। అథ దానీం ప్రకృతేరేవ కారణత్వే యుక్తిమాహ। త్రివిధవిరోధం వస్తుద్వ ॥౯॥ బుగతిలు పలబ్ధమాన స్య సుఖదుఃఖమోహవత్త్వం తస్య ప్రవిరోధస్య

త్ ప్రత్యక్షం పరమాణూనాం కారణత్వే। అథ దానీం కార్యస్య సత్త్వం (ప్ర) గతిసత్త్వం వ్యవస్థాపయతి। నాసదుత్పాదనం వ్యక్తం గవత్। ॥ అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్సత్

అభావే నాసం భవతి। తత్రైవ హేతుమాహ। ఉపాదానానియమాత్ ॥౯॥ ఉపాదానే మృదాదౌ కార్యస్య ఘటాదేర్నియమాదుపపత్తేః। ప్రాక్కారణాత్కార్యసత్తాయాం

అనన్తరం వివక్షితోనమ్ప్రభవత్వమసం తమేవమనయాప్యనుపపత్తిం తదుపపత్తేః సంతం ఘనమయాయనేకఘటాదిం। కార్యసత్తాయాం తు విశేషాం గ్రకారా

(అథవా అవివేకాత్పురుషస్య కర్తృత్వసిద్ధిః తతః కర్తుః పురుషస్యైవ కర్తృత్వసంభవాత్ ఇతి కర్మఫలావగమః)

స్వబుద్ధిగతం కర్మఫలం పురుషో భుంక్తే, తత్ర హేతుం ఆహ దానేన పురుషగతభోగస్యైవ కర్మఫలత్వం స్వబుద్ధికర్మణః పురుషస్యైవ ఫలమవిద్యత ఇతి ముఖ్యసిద్ధాంతమాహ

అవివేకాద్వా తత్సిద్ధిః కర్తుః ఫలావగమః ॥ ౬ ॥ అథ కర్తుర్బుద్ధేర్భోగాయతనం సుఖం దుఃఖం ఫలమేవ న భవతి సుఖం భుంక్తే ఇత్యాదికాం మనయాం భోగస్యైవ ఫలత్వాత్ అ

భోగో కర్తృనిష్ఠమేవ ఫలం భవతి తదా విరాగారాత్రా వివిదం తం ఫలం మనుష్యేతరత్ ఇతి ప్రత్యవహారః కథం తత్రాహ ॥ తత్సిద్ధిః కర్తృనిష్ఠా యాం భోగాంశ్యసిద్ధిః కర్తుర్బుద్ధేరవి

వేకాత్ కర్తుః ఫలావగమః శాస్త్రప్రవృత్తిశేషః ॥ భోగో హం కరోమి సోహం భుంజే ఇతి లౌకికానుభవాత్ యాం తు సుఖం దుఃఖాది కామనాసాంప్రతం మే భోగాయాదితి

వఫలసాధనత్వేనాపి పదార్థే భోగస్యాసాం సాధనమితి స ఏవ ఫలమితి ముఖ్యసిద్ధాంతం భోగస్య పురుషస్య రూపస్య అవిచ్ఛిన్నరూపేణ కర్తృత్వాభోగార్థ

సుఖాద్యవచ్ఛిన్నచిత్తే కర్తృత్వాత్ ప్రమాణఫలత్వేన కర్తృ అవివేకసిద్ధిః ఫలమాహ ॥ నోభయం చ తత్త్వాఖ్యానే ॥ ప్రమాణేన తత్త్వాఖ్యానే ప్రకృతపురుషయోస్త

త్త్వాన్యథాత్వే సతి సుఖం దుఃఖం న భవతి భోక్తృత్వం తథా విద్యాభావాదుభయోః భోగాభావాత్ ॥ ననుప్రకృతి ... యోః పృథక్త్వం తత్సాక్షాత్ ... ॥ విషయో విష-

యో ప్రతిదూరాదేవ సోపాదానాకార్యం ... ॥ ౧౪ ॥ సంబంధః ... సంబంధాభావం ప్రత్యక్షే విషయః ప్రత్యక్షా విష

యప్రదా భోగో భవతి ప్రత్యక్షే విషయస్యాంతరమతిదూరాదిత్యతిదూరాదిం స్త్రీశ్వర ... అతిదూరాత్ ... యథాసంభవం ...

(తేన తత్త్వాఖ్యానే యమాణే ఉభయం కర్తృత్వం భోక్తృత్వం న) ౪

16

ధేః సువర్ణస్య వా ఘటముకుటాదయో నిస్ఫురంత ఆవిర్భవంత్యుత్పద్యంతే ఇత్యుచ్యతే నివిశమానాస్తిరోభవంతి వినశ్యంతీత్యుచ్యతే ఏవం పునరసతాముత్పాదః సతాం
వానాశః యథా వక్ష్యామస్సర్వథైవ యదేవాస్యం తేఽభావితా సిద్ధ్యన్నసిద్ధన్నః ఏవం మూలటముకుటాదయోఽపి మృత్సువర్ణాదిస్వభావాన్నభిన్నాః ఇహాతం తు ఘటపటాదిత్యాది బుద్ధిస్వ
పదేశభేదాదపి ఇహావభాసేతి లక్షణమితి వదువపనాశః సమూర్ధక్రియాంశే ఏకోఽపి భేదమంపాదయత్యేకస్యాపి నానార్థక్రియా సంభవదర్శనాత్॥ యద్వై కఏవ విజ్ఞానదర్శనాంశః పంచ
కస్య జాతినాం పృథక్క్రియాం వ్యవస్థాపయత్యేవేదేహ తుః తేషామేవ స్వస్వరూపమస్త్రాణామర్థక్రియాం వ్యవస్థాదర్శనాత్ యథా ప్రత్యేకం ఏవ స్వయం దర్శన లక్షణమర్థక్రియాం కుర్వం
తి నపుంశకత్వవహనం మివదాస్తు శిబికాముద్వహంతి ఏవం తంతవః ప్రత్యేకమావరణముకుర్వాణా అపి ఆవిర్భూతపటభావాః ప్రావరణం కుర్వంతి॥ స్త్యంత తే॥ నచావే
నావయోగన్నైత్॥ కార్యస్యోత్పత్తేః ప్రాగపి నావేతద్రవే సత్యుత్పత్తియోగోన సంభవేత్ అసత ఏవోత్పత్తివ్యవహారాత్॥ సమాధత్తే॥ నాభివ్యక్తినిబంధనోఽత్ర వ్య
వహారః వ్యవహారః కార్యోత్పత్తివ్యవహారం వ్యవహారాః కార్యాభివ్యక్తినిమిత్తకా అభివ్యక్తిః తదుత్పత్తివ్యవహారోఽభివ్యక్తేశ్చావరణోపఘాతవ్యవహారశ్చాపో
నష్పసత్తః సత్తయా అభివ్యక్తిశ్చ వర్తమానం కింతు వర్తమానస్యైవ స్థకారణవ్యాపారోఽపి కార్యస్య వర్తమానలక్షణమేవ పరిణామమేవ జనయతి దృష్టం యసతః కార్యస్య
స్వకారణశబ్దభిన్న వ్యక్తిమాత్రం కింత్వపి యథా శిలామధ్యస్థప్రతిమాయాః వైంగితవ్యాపారేణాభివ్యక్తిమాత్రం శిలభక్షైలప్యనిష్పీడనేన ధాన్యస్య తండులాదే

౧౨

17

-ఖ్యాపత్త్వోపపత్తిః । ఉపాదాననియమే ప్రమాణమాహ ॥ సర్వదా సర్వసంభవాభావాత్ ॥౧౧౭॥ సర్వస్య సంభవాభావః సర్వసంభవాభావః తస్మాత్ । లోకే దర్శనాదితి శేషః ॥ ఇతశ్చ నాసదుత్పత్తి-

ద ఇత్యాహ ॥ శక్తస్య శక్యకరణాత్ ॥౧౧౮॥ కార్యస్యైతే ఇమమత్సమేవ ఉపాదానకారణం ఇష్యం శక్తిశ్చ కార్యస్యానాగతావస్థైవేతి శక్తస్య కారణస్య శక్యస్య కార్యస్య కరణాదపి నాసదుత్పత్తి-

దిత్యర్థః ॥ కిం చ ॥ కారణభావాచ్చ ॥౧౧౯॥ కార్యస్య కారణాభేదాత్ నహి కార్యకారణయోరభేదే కారణం సత్ కార్యం త్వసదితి సంభవతి కార్యస్య కారణాభేదసా-

ధకాన్యనుమానాని తత్త్వకౌముద్యాం న పటస్తంతుభ్యో భిద్యతే తద్ధర్మత్వాత్ ఇహ యద్యతో భిద్యతే న తత్తస్య ధర్మో యథా గౌరశ్వస్య సంయోగాప్రాప్త్యభావాన్నాయం

స్థిరత్వస్వభావసాధకః అర్థాంతరత్వే సంయోగో దృష్టో యథా కుండబదరయోః అప్రాప్తిర్వా యథా హిమవద్వింధ్యయోః న చైవం సంయోగాప్రాప్తీ తస్మాన్నార్థాం-

తరత్వం గురుత్వాంతరకార్యాగ్రహణాచ్చ కార్యకారణయోరభేదసాధకం ఇహ హి యద్యస్మాద్భిన్నం తస్మాత్తస్య గురుత్వాంతరకార్యం దృశ్యతే యథైకపలికస్య స్వస్తికస్య గురుత్వ-

కార్యేణావనతివిశేషస్తస్మాద్ద్విపలికస్య స్వస్తికస్య గురుత్వకార్యావనతిభేదోఽధికః ప్రాప్తఏష స్వస్మాదభిన్నస్తంతుభ్యః పటోఽపీతి ॥ నను యదీదానీం విరోధా-

ద్ధిప్రత్యాహారపదేశార్థక్రియాభేదాశ్చ నైకాంతికం భేదం సాధయంతి ఏకస్మిన్నపి తత్తద్విశేషావిర్భావతిరోభావాభ్యామేతేషామవిరోధాత్ ॥

యథా హి కూర్మస్యాంగాని కూర్మశరీరే నివిశమానాని తిరోభవంతి నిఃసరంతి చావిర్భవంతి న తు కూర్మాత్తదంగాన్యుత్పద్యంతే ప్రధ్వంసంతే వా ఏవమేకస్యా

యదృశ్యాంబుల అపతిపేత్వాఞ్మాత్వవాదవహాని॥ అథన తద్భవవాంభిన్నత్రైః రభిన్నత్వత్వ్యం తరాంధః౦ కారరజావర్ణ్ణ పారస్ప్రవర్త్యనవ ప్ప ఇత్యాళ్ళికాంతాదయామాం వహః॥ పాంరం వర్ణ్ణ
పొంప్రైషవశిఖాంతురవత్ ॥౩౫॥ పరంపరారూపేశిఖి వ్యక్తేః స్థితేరర ॥ తాత్పర్యః శిఖాంతురవత్త్రిమాంశి తత్త్వేల్ శిఖాంతురావ్యాప్తమయమేవ విశేషోయన్న్
ఖాంతురఙ్గపేలమికపరంపరయానవసాధ్య॥ శిఖివ్యక్తౌవ్యైతకావితపరంపరయేతిప్రామాణికత్వ్యంతఙ్గ మేవ ॥ త్రుపుశిఖాంతురద్విష్టాంతాంఖాకద్విష్టాపన్యస్తః
వస్తుతత్త్వాంబున్నకర్మాదివపిత్త్వప్రైవతాంపున్యం తేన శిఖాంతురప్రవాంపాంత్వైవాం పార్వదిసర్గ్గావఢితత్త్వైన లశావస్థావిరవాంపినశ్యతి॥ ఆదిసగేణపాం వలక్షుం విశ్వైవశిఖి
ఖుఘప్వతెవిపాంరశ్మిగర్భసంకేప్రైనతత్పురాదిష్వ ఇతి ప్రసిద్ధం తత్ప్రతత్ర అతఏవవిష్ణుపురాణే॥ యథావింపాదయోం మూర్గలం త్రాంథకాంశాదిసంయుతం। ఆదిశి
ఖాంత్రప్రవ్రవతిశిఖాంత్యనాన్యైతత్తత్ఇతివస్తుతస్తునవస్థానాస్తేత్యాహ॥ ఉపప్లుతీవదన్యే మోక్షః ॥౩౬॥ యథాంఘుమోంక్షుత్రైరుష్ణుతీః శిల్పరూపమేవవ
త్రై క్షేత్రయతెలాంఘువాంత్రధాంఅస్మాఖిష్టంతాంఖివ్యక్తేరభిన్నత్వః॥ తద్రూపమేష వ్యాం॥ తథామోక్షుత్రాం వివాంఖివ్యక్తౌ వపినాం॥ నవస్థానమోక్షఇతివ్యాప॥ అభివ్య
క్తేరభివ్యక్త్యంతరానంగీకారకారణవర్ణ్ణపారాతన్త్రౌ కస్యాస్తి॥ ఘటాభివ్యక్తానుపపత్త్యాసత్కార్యవాదత్వ్యతి రితిచేత్తన్న సతఏవాభివ్యక్తేరిత్యేవ సత్కార్యసిద్ధం
తాంత్ అభివ్యక్తేః ఆహుభివ్యక్త్యభావేన తస్యాః ప్రాగసత్త్వేపినాసత్కార్యవాదాపత్తిః॥ సత్త్వేపం మహదాదీనామేవప్రాగసత్త్వమిష్టం తాంకేము ఖివ్యక్తేరభివస్థాకల్పనేపిత్

18

రవఫలా తేవవేతి ॥ నారికే పూరూపమోపారి ॥ నారికః కారణాలయః ॥ ౧౭ ॥ తేజః స్వెషూ ఇతిద్రా పునసారాంతీ లయః సలం ప్రతయాం కారణే పూగ విభాగః సఏవాంతేవా

౧౮ వస్థాయి షోడ్వనారికఇష్యప్యతె ఉనాంగతాఖ్యస్తు లయః ప్రాగభావఇష్యప్యతె ఇతిశేషః ॥ లీనకార్యవృత్తె సు పునరభివ్యక్తిర్నాస్తి ప్రత్యభిజ్ఞా ద్వాపత్త్యా పాతంబుపె

నిరాకృతత్వాత్ శేషాంబువాంస్తా కేమప్యనాంగతావస్థాయాం ప్రాగభావావస్థాయాం అభివ్యక్తిః పాంపత్వావేతి కేచిత్ ఉపశేషయదిలయోనారికః పునరు

త్పాద్యప్రతనవ్యత్తతఇత్యాశంక్యమూర్ధ్వంత వృత్తవిసర్గే ద్వతపవతద్రా పాంతమోనష్టమ్ప్రమాపెనాపరిణామః మృదపైకార్యే సప్రక్షరూపెనాప

రిణామః యస్యపుష్పఫలతంయురూపెనాపరిణామః ఏవంసర్వేషాం వాఇత్యాశయః ॥ నన్వతీతమస్యత్ర కింప్రమాణం నవ్యానాంగతసత్తాయాం తత్త్వయం తవర్త్య

వాప్యప్రతమానేనాప్రమరూపాంఖ్యాపె వవ్యాప్రియతఇత్యాదిశ్య ఆర్ద్రయఇవ అతీతసత్తాయాం కింయిప్రమాణామపలభ్యతె ప్రష్టమితివేత్ ॥ అత్రాపయుక్తిరభ్ర

యుక్తాః మోంగిప్రత్యక్షే ప్రథానుపత్త్యలనాంగతాతీతయోరుభయోస్సత్త్వసిద్ధిః ప్రత్యక్షసామాన్యే విషయస్యకాంతపత్త్యాదన్యథావరమానసాప్రపిప్రత్యక్షేశ

సిద్ధ్యపత్తెః కస్యాగ్రహయామోంప్లర్థికప్రామాణ్యనాంతతత్వాద్ధె యోగి ప్రత్యక్షేశీతమవిసిద్ధ్యతి యోగినామతీతానాంగతప్రత్యక్షే సత్యతీతవాసాదికం

ప్రమాంనమితి ॥ నవ్వభివ్యక్తిరపిపూర్వంసతీ అసతీవా ఆద్యే కారణవ్యాపారం త్వాగపికార్యమూనస్యాభివ్యక్తార్యోర్థే కాంక్ష్యపునరతావతః కారణవ్యాపారవైవ

కాండ్య

లేజశ్శ్లేషణావింగంశ్లిష్టం మయమందాదిసూక్ష్మ పర్యంతం పెరతూంతమోమోపేహాశ్లేషణమిత్రైవిధ్యేయన్నేవతత్ నిత్యం సంశ్లిష్టం ఘనాన్తవతే ౫

నష్వింగం నతుప్రధానం పురుషవింగంనై వత్తితిఖావః శరీరస్య న త్వవయవం పరతంత్రం మితి మైథున్యవ్యయమధికము క్తం అవయవానామవయవమిశ్రాణాం సంయోగస్య
యావత్ అప్రాప్తి పూర్వికా ప్రాప్తిస్సంయోగస్సైనసహావస్త్ర తణితిసావయవం తథావిం పృథివ్యాదయః పరస్పరం సంయుజ్యంతే ఏవమన్యేవి ననుప్రధాన స్యాఖు ధర్మాదియ
శ్లిష్టసంయోగస్తుదాన్యాత్ నాపి సద్భరఖుతమసాం వరస్పరం సంయోగః అప్రాప్తి రభావాత్ పరతంత్రాం ఖుధర్మాదిస్వకార్యే వాంతరాల ఖునయుతస్యైవప్రత్యుపలఫ్యే
అశ్యథాతుష్టేః సతినాలమవాంతరారంభునయుతమితి శ్లిష్టః ఏవమవాంతరారాదిభిస్వకార్యైఖుననిర్వ్యాఇతి సర్వాంస్వకార్యైరుపకృత్యోపకారమప్రేష్యతే తేనప్రకృతింపరామపే
క్ష్యమాణాంతరారణమపికార్యోపఖుమనే పరతంత్రం వ్యక్తం ఏతద్విపరీతమవ్యక్తమిత్యేనర్థాదుక్తం భవతి తదేతదుక్తం సావయవం పరతంత్రం వ్యక్తం విపరీతమవ్యక్తం
కొంతుమత్వాదితం కార్యకారణమోరభేదఏవసిద్ధ్యతీత్యతః కార్యస్య కారణాత్ భేదే ప్రమాణాన్యాహ ౫ ఆం ఖుస్త్రేధమేదపొలాంగుణసామాన్యాదేస్తుప్తిద్ధిః ప్రధానస్యపరే
తాదర్థ్యాపరామ ౫ తస్సిద్ధిః కార్యస్య కారణత్వతిరేకేణసిద్ధిః స్యుదాం ఖుసర్వత్ర ప్రత్యక్షతఏవానాంయాసేనభవతి యథా స్త్రీ లాస్యాదినాం తంతూత్పాదిత్వః పటాదీనాం స్యుచ
ఖుగుణసామాన్యాదేరభేదతః గుణసామాన్యాద్యత్యత్తతాస్యాత్ లింగాత్ యథా స్థ్యవసాయాదిగుణత్వాత్మకత్వాద్రూపాకారణానై స్థైర్యాత్ మహదాదీనాం యథావాముపస్తుధి
శతాద్యదిసామాన్యాత్మకత్వారూపాణతన్నాత్రసైన్యాన్ పృథివ్యాదీనాం మాధిశధ్భగృహాతేనతర్యాత్మకతాత్రేతున్యాగతీరావయవేష్యావ్యతిరిక్తప్యవంస్యులావయవనః ప్ర

19

అత్రాపి కారణాభివ్యక్తేః తద్ధిదమిత్యాది వృత్తిభిరవ్యక్తావస్థాయాః సతామేవ కార్యాణామభివ్యక్తిసిద్ధిః ఇత్యేవమభివ్యక్తేః ప్రాగభావవాదిన్యే కార్యాణాం పత్తేః నతి ప్రా

గమనాగతాధ్వావస్థానాం అనుష్ఠేయమనుష్ఠానాభావరూపత్వయోపగమాత్ తాదృశాభావనివృత్త్యైవ కారకవ్యాపారసాఫల్యాదిసంభవాత్ ఇయమేవాం

సత్కార్యవాదినామసత్కార్యవాదిభ్యో విశేషోపపత్తేరుచ్యమానౌ ప్రాగభావప్రధ్వంసౌ కార్యస్యానాగతాతీతావస్థాభావరూపావభ్యుపేతౌ ॥ వర్తమానతాభి

వ్యక్త్యవస్థా ఘటాదివ్యతిరిక్తా ఘటాదేరవస్థాత్రయవత్త్వానువాదితి నాధిక్యమస్మత్పక్షే నాయామితి ॥ ఏవం సత్కార్యముపపాద్య ప్రధానా

స్తిత్వాయ ప్రథమం వదతి ॥ హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లింగం ॥ ౧౦ ॥ వ్యక్తమితి పూరణీయం తత్ఖలూర్ధ్వ్యం హేతుమత్ బు

ద్ధ్యాదివిధ్యర్థం హేతుమత్కారణవత్ అనిత్యం వినాశి తిరోభావీత్యావత్ అవ్యాపి సర్వం పరిణామినో వ్యాప్నోతీతి కారణేన తథా కార్యమావిష్టం కార్యం కారణం

నతు బుద్ధ్యాదయః కారణం వ్యాప్నువంతి బుద్ధ్యాదయః సక్రియం పరిస్పందవత్ బుద్ధ్యాదయో హ్యుపాత్తముపాత్తం దేహం త్యజంతి దేహాంతరముపాదదత

ఇతి తేషాం పరిస్పందః శరీరపృథివ్యాదీనాం చ పరిస్పందః ప్రసిద్ధ ఏవ అనేకం ప్రతిపురుషం బుద్ధ్యాదీనాం భేదాత్ పృథివ్యాద్యపి ఘటశరీరఘటాదిభేదేనానేకమేవ ఆ

శ్రితం స్వకారణమాశ్రితం బుద్ధ్యాది కార్యమపేక్ష్య తథా కథం ... వ్యక్తస్య ... ఉక్త ... లింగం ప్రధానస్య లింగాః బుద్ధ్యాదయో హి ప్రధా

వ్యక్తీనాం సాధర్మ్యం పరఖుస్తమోంఛ్యమితి అత్ర లఘుత్వాదీనాం సాధర్మ్య వ్యక్తధీనాం వ్యుత్పాదీనాం కారణ ప్రవ్యాశం ప్రత్యేకమనేకవ్యక్తికత్వంచాతిసమానానాం ధర్మ్య
మ్యైవ సాధర్మ్య తాభత్ ఏవమేవ సిద్ధాంత ఇతి కేచిత్ ॥ నతు మూలకారణాస్యానంతవ్యక్తికత్వే వైశేషికమతాంతర్యో విశేష ఇతి వేత్యాశయః ప్రవృత్తశబ్దప్రవృత్తి ప్రవర్తకాదిరావాం
త్యమేవ శబ్దప్రవర్తకావానాం గురూణాం పంచాక్షరపం యుతం। త్రిగుణానాం తదా ఇత్యుగ ద్విష్యా ఇరసాది ప్రభవానాం వ్యయమితి చిష్య ప్రమాణ వ్యను సారాదితి గురూణాం త ఏవ నావాంత
ఏవం సమాధత్తుః అవ్యాత్ లఘుత్వాది ధర్మ్యైర్వైధర్మ్యం సాధర్మ్యం చ్యస్యోన్యాశ్రయ వవభునసముద్భున వృత్తిత్వేనే త్యాచాయుః అత్ర ప్రధ్యరశైష్ట ఆహ ॥ సత్వం లఘు ప్ర
కాశకమిష్టముపష్టంభకం చలం చ రజః ॥ గురువరణకమేవ తమః ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ॥ ఇతి ॥ అర్థతః పురుషార్థతః ప్రత్యేకం విష్ణాదాత్మకాః ॥ (౧౩)
కాః ప్రవృత్తినియమార్థాః అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః ఇతి ॥ అత్ర ప్రీతిసుఖం అప్రీతిర్దుఃఖం విషాదో మోహః ఏత
దాత్మకాః క్రమేణ సత్వరజస్తమ అవ్యాహ్యగుణాః గుణా ఇతి పరార్థాః ఏషాం ప్రయోజనమాహ ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః ఖలు ప్రవర్తకతయా సత్వం
లఘు సర్వప్రవర్తకత్వాదితమసాం గుణసినియమ్య తత్తమో నియతం తు చలదేవ ప్రవర్తయతీతి ఖవతి తమో నియమార్థం ప్రయోజనముక్త్వా త్రయాణామాహ
అన్యోన్యాశ్రయవృత్తయ ఇత్యం తేన వృత్తిః క్రియా సాంప్రత్యేకము సంబధ్యతే అన్యోన్యాభిభవవృత్తయః ఏషామన్యతమేన అర్థవశాదుద్భూతేన అన్యే

౧౦౦-౫౦

॥ తత్త్వకౌముదీ ॥

ధానవ్యపదేశాత్ప్రధీయమత్త్వప్రసార్థమితి వింత్రధానంవితస్య కార్యకారణభావోఽర్థే దాక్షే దావినానాసముఖతే అధ్యంతాంశైదేష్వసర్వధారత్వసమ్భవాత్ పాంశమిత్యర్థే ఇదానీం కార్య

సధర్మకతయా కారణమనుమానాయ కార్యకారణయోస్సాధర్మ్యం దర్శయతి॥ త్రిగుణేత్యాది తద్వ్యాపృతాం॥ ౧౦॥ త్రిగుణత్వం సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వం ప్రధానస్య త్రిగుణా వ్యక్త

త్రేధ్యరశ్లేష్వస్పుంఖుస్తాహ॥ త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి। వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్। అవివేకి విషయ ఇత్యేకం పదం॥ అత్ర

రేవదృశ్యమితి తదర్థః॥ అవివేక ఇతి విషయ ఇతి ద్విధా అవివేకిత్వం సంభూయకారిత్వం విషయత్వం భోగ్యత్వం సామాన్యం సర్వపురుషసాధారణం పురుషభేదేష్వ

న్నమితి యావత్ ప్రసవధర్మి పరిణామి ప్రధానాదీనాం బుద్ధ్యాదీనాం గుణానాం అన్యోన్యవివేకాయ తేషామవాంతరవైధర్మ్యమాహ॥ ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకా గుణానామన్యో

న్యవైధర్మ్యం॥ ౧౨॥ గుణానాం సత్త్వాదీనాం అన్యోన్యం సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వైర్వైధర్మ్యం కార్యేషు తద్దర్శనాత్ సుఖాదిరూపమేవ కార్యరూపం దృష్టమేవ ధర్మ్యాంతరం కారణేపి

దానకత్వాదన్యత్కార్యమితి ప్రీతిః సుఖం అప్రీతిర్దుఃఖం విషాదో మోహః ఇత్యాద్యుక్తాః సత్త్వాదీనాం ప్రసాదలాఘవమిత్యాదిగుణాస్తేషాం సంమోహరూపాది

నానాభేదం సమానసత్త్వగుణాత్మకం ఏవం రజసోపి కోపాదినానాభేదం సమానస్వభావం దుఃఖాత్మకం ఏవం తమోపి నిద్రాదినానాభేదం సమానస్వభావం మోహాత్మకమితి॥

ఇదానీం తేషామేవ సాధర్మ్యవైధర్మ్యే ఆహ॥ లఘ్వాదిధర్మైస్సాధర్మ్యం వైధర్మ్యం చ గుణానాం॥ ౧౩॥ లఘుత్వాదితరేతరావప్రధానోనిర్దేశః లఘుత్వాదిధర్మైస్సర్వేషాం సత్త్వా

తమోఽభిభూయతే తథా వి॥ సత్త్వం రజస్తమసీ అభిభూయ శాంతామాత్మనో వృత్తిం ప్రతిలభతే ఏవం రజస్సత్త్వతమసీ అభిభూయ ఘోరాం ఏవం తమస్సత్త్వ
రజసీ అభిభూయ మూఢామితి। అన్యోన్యాశ్రయవృత్తయః యద్యప్యాధేయాధారభావేన నాన్యోన్యాశ్రయార్థః యదపేక్షయా యస్య క్రియా స తస్యాశ్రయ ఇహ వివక్షితః తథాహి సత్త్వం ప్రవృత్తినియమావాశ్రిత్య రజస్త
మసోః ప్రకాశేనోపకరోతి। రజః ప్రకాశనియమావాశ్రిత్య ప్రవృత్త్యేతరయోః। తమః ప్రకాశప్రవృత్తీ ఆశ్రిత్య నియమేనేతరయోరితి। అన్యోన్యజననవృ
త్తయః అన్యతమోఽన్యతమమపేక్ష్య జనయతి జననం చ పరిణామః స చ గుణానాం సారూప్యరూపః। అన్యోన్యమిథునవృత్తయః అన్యోన్యసహచరాః అవినాభావవర్తి
న ఇతి యావత్। భవతి చాత్రాగమః। అన్యోన్యమిథునాస్సర్వే సర్వే సర్వత్రగామినః। రజసో మిథునం సత్త్వం సత్త్వస్య మిథునం రజః। తమసశ్చాపి
మిథునే తే సత్త్వరజసీ ఉభే। ఉభయోస్సత్త్వరజసోర్మిథునం తమ ఉచ్యతే। నైషామాదిస్సంప్రయోగో వియోగో వోపలభ్యత ఇతి తత్స్వరూపముదార్యం అలమతి
కేన। మహదాదీనాం కార్యత్వే ప్రమాణమాహ। ఆశ్రయాన్తరాశ్రితత్వాత్ మహదాదేః కార్యత్వం ఘటాదివత్। [?] మహదాదిపర్యవసానం తన్న పురుషః
శ్రోత్రాదివత్ నాపి ప్రకృతిః మూలప్రకృత్యనుపపత్తేః [?] అతః ప్రకృతిః పురుషాద్భిన్నం తద్భిన్నత్వాత్ కార్యం ఘటాదివత్। పరిమాణాత్। పరిమా
ణాత్। పరిచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః॥౧౫॥ సమన్వయాత్॥౧౭॥ ఉత సాంసిద్ధికానాం బుద్ధ్యాదితత్త్వానాం [?] మిథునస్వరూపేణ సమనుగమేన పునరుపపద్యతే। అతస్త

మన్వయాత్ ॥ కా క్రృష్ణముస్నియతె నిశ్చిస్తనిరవయవతయాం అవయవానుప్రవేశరూపక్షిసమన్వయోనోపపద్యతఇతి ॥ సమన్వయప్రమాణాం శ్రుతిః రక్షియుక్తై రుదాహృ
తాం మునః ॥ ప్రక్రృష్ణాఏవాంతె సౌమ్య షోడశానాం కలానాం మెకకలాంతిశిష్టాభూంతాభిన్నైనమోపసమాం

गांदासस्तुति पत्र २१